

Kur'an'ı Yeniden Anlamak: Anakronizme Düşmeyen Rasyonel Bir Yorumlamanın İmkânı

Re-understanding the Quran: The Possibility of a Non-anachronistic and Rational Interpretation

Nevzat ÇİÇEK

Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Kilis/Türkiye

Ph.D., Teacher, Ministry of National Education, Kilis/Türkiye

nvzt_78@hotmail.com | orcid.org/0000-0001-5305-6305 | ror.org/00jga9g46

Makale Bilgisi

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi

30 Eylül 2024

Kabul Tarihi

01 Mart 2025

Yayın Tarihi

30 Haziran 2025

İntihal

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Nevzat Çiçek).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Article Type

Research Article

Date Recieved

30 September 2024

Date Accepted

01 March 2025

Date Published

30 June 2025

Plagiarism

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nevzat Çiçek).

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Çiçek, Nevzat. “Kur'an'ı Yeniden Anlamak: Anakronizme Düşmeyen Rasyonel Bir Yorumlamanın İmkânı”. *Kader* 23/1 (Haziran 2025), 372-400. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1558887> ”

Öz

Değer yargıları zamandan mekâna değişiklik arz ettiğinden geçmişte ahlaki açıdan normal olarak kabul görülüp problem teşkil etmeyen bir davranış günümüzde gayr-ı ahlaki bir tutum olarak değerlendirilebilmektedir. Aynı şekilde toplum/devlet tarafından karşı çıkılarak suç kabul edilen olaylar ile bu suça yerel bir uygulama olarak verilen cezalar ise günümüzde şiddet içeren uygulamalar olarak görülebilmektedir. Bundan hareketle insani hedefleri ön plana çıkararak ahlaki ve hukuki açıdan insanlığa rehberlik ettiğini öne süren kimi ideolojiler/inançlar geçmişte kalan, günümüze hitap etmeyen kısacası güncel değeri olmayan düşünceler olarak yerilmektedir. Kur'an da tarihin belirli bir döneminde indirilmiş olduğundan indirildiği toplumun yaşam standartlarına göre hükümler getirmiş ve bu hükümlerin toplumu düzenleyen en hayırlı hükümler olduğunu savunmuştur. Ancak değişen yargılar göz önünde bulundurulduğunda günümüz değer yargıları ile Kur'an'ın indirildiği döneme ait değer yargılarının çatıştığı dile getirilmektedir. Bu durum Kur'an hükümlerinin sosyal, kültürel, ekonomik, bilimsel, siyasal, askeri gibi hemen her alanda günümüze hitap etmediği ve uygulanamaz olduğu yargısına neden olmuştur. Böylece Kur'an, yaşamın tüm alanlarında marjinal bir eser olarak görülmeye başlanmıştır. Bu çalışmada; günümüz değer yargıları ile Kur'an'daki tarihsel değer yargıları örnekler üzerinden incelenerek iki değer yargısı karşılaştırılmakta ve bu iki değer yargısı arasında nasıl bir ilişki olduğu tartışma konusu yapılmaktadır. Kelam ilminin kendine has metotlarıyla ele aldığımız bu çalışmada öncelikle Kur'an hükümlerinin tarihsel ve evrensel boyutu incelenmiştir. "Tarihselcilik" yerine "tarihsellik" ile "evrenselcilik" yerine de "evrensellik" kavramlarının kullanılmasının daha uygun olduğu nedenleri ile açıklanmıştır. Ardından Kur'an hükümlerinin bu iki boyutunun uyum halinde olabileceği ileri sürülmüştür. Bu uyumun sağlanması için de Kur'an'a yaklaşımların nasıl olması gerektiği maddeler halinde dile getirilmiştir. Çünkü Kur'an ile ilgili bakış açıları insan ürünü bir eserden farklı olarak kutsallık üzerinden şekillendiğinden zihinlerde yer eden bu düşüncenin öncelikle irdelenmesi gerekmektedir. Aksi takdirde Kur'an ile ilgili her türlü yeni yaklaşım yozlaşmanın bir ürünü olarak görülecek ve kutsallığa aykırı olduğu düşünüldükçe dikkate alınmayacaktır. Bu çalışmada, konumuzla bağlantılı olarak Kur'an'da geçen bazı tarihsel olaylar ele alınmış ve bu tarihi olayların arka planları değerlendirilmiştir. Ardından tarihsel olayların veya anlatımların evrensellik engelleyecek bir yapıya sahip olmadığı, amaçlarına binaen farklı zaman ve mekânlarda da uygulanabilecek özellikleri ile anlatıldığı ileri sürülmüştür. Kur'an hükümlerinin tarihsel anlatım, evrensel mesaj birlikteliği sağlanarak ele alınması halinde bu hükümlerin anakronizme düşmeden asrımıza sunulabileceği dile getirilmiştir. Konu ile ilgili birçok çalışma yapıldığı göz önünde bulundurulmuş ancak sunmaya çalışılan yaklaşımın diğer yorum biçimlerinden farklı olduğu ve ilgili alana rasyonel bir yorum kazandıracağı düşünülmüştür. Bu yaklaşımla ilkelerinden sapmadan günümüze hitap edecek şekilde Kur'an'a dinamizm kazandırılacağı amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarihsellik, Evrensellik, Anakronizm, Kur'an, Rasyonel yorum.

Abstract

Since value judgments change from time to place, a behavior that was considered morally normal and did not pose a problem in the past may be considered an immoral attitude today. Likewise, events that are considered crimes by society/state and the punishments given as a local practice for this crime can be seen as violent practices today. Based on this, some ideologies/beliefs that claim to guide humanity morally and legally by emphasizing humanitarian goals are denigrated as thoughts that remain in the past, do not appeal to the present, in short, have no current value. Since the Quran was sent down in a certain period of history, it brought provisions according to the living standards of the society in which it was sent down and argued that these provisions were the best rules regulating the society. However, considering the changing judgments, it is stated that today's value judgments conflict with the value judgments of the period when the Quran was revealed. This situation has led to the conclusion that the provisions of the Quran do not address today and are inapplicable in almost all areas, be they social, cultural, economic, scientific, political and military. Thus, the Quran began to be seen as a marginal work in all areas of life. In this study; by examining today's value judgments and historical value judgments in the Quran through examples, the two value judgments are compared and the relationship between these two value judgments is discussed. In this study, which we handled with the unique methods of the science of Kalam, first of all, the historical and universal dimension of the provisions of the Qur'an was examined. It has been explained with the reasons why it is more appropriate to use the concepts of "historicity" instead of "historicism" and "universality" instead of "universalism". It was then suggested that these two dimensions of the Qur'anic provisions could be in harmony. In order to ensure this harmony, the approaches to the Quran have been expressed in articles. Because perspectives on the Quran are shaped through holiness, unlike a human-made work, this

idea that has a place in minds must first be examined. Otherwise, any new approach to the Quran will be seen as a product of degeneration and will not be taken into consideration as it is considered contrary to holiness. In this study continued with explanations about the historical events mentioned in the Quran and the background of these historical events was discussed. Then, it was argued that historical events or narratives do not have a structure that would prevent universality, and are explained with features that can be applied in different times and places depending on their purpose. It has been stated that if the provisions of the Quran are handled by ensuring historical expression and universal message unity, these provisions can be presented to our century without falling into anachronism. It has been taken into account that many studies have been done on the subject, but it is thought that the approach tried to be presented is different from other interpretation styles and will bring a different perspective to the relevant field. With this approach, it is aimed to bring dynamism to the Quran in a way that appeals to today without deviating from its principles.

Keywords: Historicity, Universality, Anachronism, Quran, Rational interpretation.

Giriş

İnsanlar; tarih boyunca yaşama dair ontolojik sorularına cevaplar aramış, tatmin olacağı tutarlı sonuçlara ulaşabilmek için anlam arayışı içerisinde bulunmuşlardır. Allah (c.c.), insanların bu anlam arayışına karşılık olarak onların düşünce dünyalarını şekillendirmek, mevcut anlam arayışlarına tutarlı bir altyapı sunmak, ortaya koyduğu ilkeler ve örneklerle yaşam normlarını belirlemek üzere tarihin belirli dönemlerinde vahiyler göndermiştir. Yaratıcının, sorgulama ve sorularına cevap bulmaya çalışma potansiyeli ile yarattığı insanların bu ihtiyacını gidermesinin doğal hatta tutarlılık açısından gerekli olduğu söylenebilir. Allah (c.c.) tarafından insanlara iletilen zihinsel ve sosyal alandaki bu yönlendirmeler aslında iyi ve kötü olanı ayırabilme özelliğine sahip olan akla hatırlatma özelliği taşımaktaydı. Çünkü insanın akletmesi, şimdiye veya geleceğe yönelik menfaatler ve haz odaklı yaklaşımlar ile manipüle edilebilmektedir. Buna binaen yaratıcı, insanlara yol gösterici olarak gönderdiği Kur'an ile farklı yaşam koşullarında gerçekleşen olaylara çeşitli çözümler getirmiş ve tarih içerisinde farklı şekillerde yaşanan birçok olaydan sonra gereken ilkeleri ve örnekleri vererek vahyi kemale erdirmiştir.

İnsan, içinde doğduğu toplumun değerleriyle yetişen, yaşı ilerledikçe bulunduğu zamanın düşünce yapısından, sosyo-kültürel şartlarından etkilenerek veya sahip olduğu bilgi dolayısıyla onları reddederek değişen ve dönüşebilen bir özeliğe sahiptir. Zamanın ekonomi, sinema, din, spor, siyaset, toplumsal yaşam, kültürel yapısı gibi birçok alanda şahit oldukları bilgilerle zihni şekillenen ve belirli bir dünya görüşüne sahip olan insan inanç açısından da farklı düşüncelere sahip olabilmektedir. Bu şartlar altında yetişen bir bireyin, tarihin belirli bir döneminde inen, evrensel temel ilkelerine karşın örneklerini indirildiği toplumun yaşantısından getiren Kur'an'a bakış açısının nasıl olması gerektiği kimi zaman problem olmaktadır. Kur'an'ın literal okunması mevcut problemlere makul çözümler sunamazken yorumlayarak anlamaya çalışılması ise uç anlayışlara veya anakronizme düşülmesine sebep olabilmektedir. Birçok yorumu yapılan Kur'an'ın daha iyi anlaşılması, tutarlı bir inanç ve yaşam açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada Kur'an'ın, indiği zamanın ruhu ile günümüze taşınması düşüncesine farklı bir yaklaşım sergilenerek daha iyi anlaşılmasına bir nebze olsun katkı sağlanması amaçlanmıştır. Çalışmamızda Kur'an, Allah'tan (c.c.) gelen bir kitap olarak kabul edilmesi münasebetiyle normal bir eserden farklı, muhataplarının insanlar olması hasebiyle de indiği toplumun dil özelliklerine göre yazılmış bir kitap olarak ele alınmıştır.

Çalışmamız, Kur'an'ın tarihin belirli bir döneminde inmiş olmasına odaklanarak günümüzde hangi şekilde anlaşılmasının Allah'ın (c.c.) muradına daha yakınlaşılabileceğini tespit etmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda çalışmamız, konu ile ilgili eserler incelenip anakronizm de göz önünde bulundurularak tarihsellik, evrensellik ile ilgili kavramlar ve çözümlemelerle şekillenmiştir. Tümevarım ve kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid gibi (bilinmeyen veya duyularla algılanamayan bir şeyin bilinen veya duyularla algılanabilen bir şeyle karşılaştırılması) istidlal yöntemlerinin merkezde olduğu bu makalede Kur'an'a sadık kalınarak tarihsel veriler değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Konumuzla alakalı yerli ve yabancı birçok araştırmacının¹ yazdığı pek çok makale ve eser olmakla birlikte tarihselcilik-evrenselcilik gibi zıt kabullerin çoğu zaman tepkisel olduğu düşüncesinden hareketle bu düşünceleri bazen uyuşum bazen de yeni ve farklı bir yaklaşım ile ele almamız çalışmamızı diğer çalışmalardan farklı kılmaktadır.

1. Tarihsellik, Evrensellik ve Anakronizm Üzerine

Çalışmamızın anlaşılmasına yardımcı olması açısından -farklı tanımlamalarını da göz önünde bulundurarak genel anlamda- tarihsellik, evrensellik ve anakronizm gibi kavramların tanımlanması ve değerlendirilmesi yerinde olacaktır. Tarihsellik; tarihin bir döneminde yaşananların özel durumunu ve nasıllığını belirlemek, bu olayların yaşandığı zaman-mekan ilişkisini dikkate alarak sonraki dönemlerde etkinliğinin olup olmadığını tespit edebilmektir.² Evrensellik; ahlaki anlamda yerel, kültürel veya tarihi gelenekleri ne olursa olsun, ahlaki taleplerin herkes için geçerli olduğu düşüncesini temsil eder.³ Anakronizm⁴ ise tarihsel ya da çağa aykırılık, bir şeyin, bir kavramın veya bir olayın tarihsel bağlamının dışına çıkarılması⁵ yani tarihin belirli bir dönemine ait olayların bu dönem için geçerli olmayan bakış açıları ile ele alınmasıdır.

Tarihsellik ve evrensellik kavramlarına uzlaştırmacı çözümlemelerle yaklaşılması halinde tarihte yaşanan olaylar daha sağlıklı anlaşılabilir ve bu olaylardan hareketle verilmek istenen mesajlar özü değişmeksizin günümüz perspektifi ile uyumlu bir şekilde algılanabilecektir. Bu nedenle tarihsel olan ile evrensel olanı anlamaya ve aralarında uyuşum sağlamaya yönelik bu tür çalışmaların olumlu yorumsal bir çaba olduğu söylenebilir. Ancak zamanla tarihselliğe

¹ Tarihsellik ve evrensellik ile ilgili yaklaşımlar da konumuzla alakalı olduğundan adı konulmamış olsa da Kelam ve Tefsir âlimleri yaptıkları yorumlarla tarihsel açıdan Kur'an'ın nasıl anlaşılmasına yönelik farklı açıklamalar yapmışlardır. Yakın zamanda ve günümüzde de (Seyyid Hüseyin Nasr, Fazlurrahman, Seyyid Ahmed Han, Hamidullah, Mustafa Öztürk, Caner Taslaman...) tek tek ele alınamayacak kadar tarihselci-evrenselci düşünceye sahip olan araştırmacıların varlığı bir gerçektir.

² Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), "Tarihsellik", 60-161; Recep Demir, "Kur'an Tefsirinde Tarihselci Yöntem", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Mart 2012), 37.

³ Simon Blackburn, *Oxford Dictionary of Philosophy* (Great Britan: Oxford University Press, 2. Edition, 2005), "universalism in ethics", 375.

⁴ Anakronizm; Olgusal, dilsel ve yaklaşımsal olmak üzere 3 ana başlık altında ele alınabilir. bk. Georgi Verbeeck, "Anachronism and rewriting of history: the South Africa case", *The Journal for Transdisciplinary Research in South Africa* 2/1 (2006), 184-185; Çalışmamız ile ilgili olan anakronizm çeşidi yaklaşımsal olduğundan konumuz bu tür anakronizm ile ele alınmıştır.

⁵ Orhan Hançerlioğlu, "Anachronism", *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976), 1/ 57; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yay., 1999), "Anakronizm", 45.

“tarihselcilik”⁶, evrenselliğe de yine tarihselciliğin zıddı bir yaklaşımla “evrenselcilik”⁷ adı verilmek suretiyle bu kavramların ideolojik hale dönüştürüldüğü söylenebilir. Herhangi bir düşünceyle özdeşleşen kavramlar, zaman içerisinde kendi sınırlarını aşıp yaygınlaştıkça ve taraftarları arttıkça “-ci, -cu” gibi ekler alarak entelektüel bir ifadeden çok, bir topluluğa aidiyeti belirten kavramlara dönüşebilmiştir. Bu durum tarafgirliğin getirdiği zafiyetle bazen dini münazaraların bilimsellikten uzaklaşmasına sebep olabilmektedir. Kimi zaman tarihselciler, günümüzün ahlaki normlarıyla zıt olan ve günümüz bakış açısıyla peygambere veya arkadaşlarına yakıştırılamayacak birçok rivayeti bir araya getirip bunun ancak tarihselcilik yaklaşımı ile çözülebileceğini dile getirirler.⁸ Farklı düşünenleri olmakla birlikte evrenselciler ise Kur’an ayetlerinde sadece günümüzde keşfedilebilecek bazı bilimsel bilgilerin olduğu ve bunların keşfedildiğini savunmuş, ayetlerdeki birçok hükme günümüz değer yargıları ile yaklaşmış ve birçok kavramı da günümüz kavramları ile ele alarak Kur’an’dan tarihsellikten uzak tarihüstü anlamlar çıkarmışlardır.⁹ Kanaatimizce her iki görüşe sahip olanların geneli Kur’an’ı yeren saldırılara karşı onu en güzel şekilde savunma amacıyla hareket etmektedirler. Ancak her iki yaklaşımın da sadece kendi yöntemlerinin uygulanması ile doğrunun bulunabileceği düşüncesi yerine iki görüş arasında uyum sağlayarak ilerlemeleri halinde bu çatışmanın çözümü dönüştürülebileceği söylenebilir.

Sosyal yaşamda marjinal-nihilist yaklaşımlar dışında insanların tarihsel süreçte farklı değerlere sahip olmalarına rağmen üzerinde ittifak ettikleri birçok değer olduğu bir gerçektir. *Evrensel insan hakları* adı ile kabul edilebilen bu değerler uzun ve tecrübeye dayalı süreçler sonucunda yazılı bir hal almıştır. Bu değerlere (adalet, inanç hürriyeti, ebeveyne iyilik, hak edene hakkını verme, ırk ayrımını reddetme, rüşvetin yasaklanması vb.) Kur’an’da da yer verilmiştir.¹⁰ Tarihsel süreçte gelişen olaylar, yaşandığı an itibari ile ele alındığından genel olarak kabul gören doğrular temele alınarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu konuda “tarihsel açıklama/yorumlama (historical explanation)” ifadesini konuya yardımcı olabilecek bir yaklaşım olarak ele alabiliriz. Tarihsel yorumlama; tarihsel bir dönemi, insanları, kurumları yani o döneme ait her şeyi tarihin akışı içindeki yerine referansla açıklama, bir şeyin tarihine ilişkin betimleme veya tasvirlerin o şeyi kavramak için yeterli bir açıklama sağladığını ve tarihte de doğa bilimlerine özgü bir yasallığın bulunduğunu ileri sürmek demektir.¹¹ Yani tarihin bir döneminde yaşanmış olaylar her yönüyle kritik edildiğinde olayların gelişim süreci, hangi durumlarda neler yapıldığı tespit edilebilecek ve genel kabul gören (Kur’an’ın da onayladığı) yasalarla yeniden ele alınıp geçmiş ve gelecek arasında yorumsal bir bağ kurulabilmektedir. Bu anlamda Kur’an’ın tarihin belirli bir döneminde indirilmiş olması tarihselliğini anlamamızı, rehberliğinin kıyamete kadar sürecektir olması evrenselliğini

⁶ Tanımı için bk. Robert Audi, “Historicism”, *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (New York: Cambridge University Press, 2. Edition, 1999), 386.

⁷ Tanım için bk. Cevizci, “Evrenselcilik”, 323-324.

⁸ bk. Mustafa Öztürk, *Kur’an’ı Kendi Tarihinde Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 217; bk. August Bebel, *Hız. Muhammed ve Arap İslam Kültürü* (İstanbul: Arya Yayıncılık, 2011), 57; Caner Taslaman, *Tarihselcilik: Çelişkiler Bataklığında* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016), 21.

⁹ Celal Kırcı, *Kur’an ve Fen Bilimleri* (İstanbul: Marifet Yay., 5. Basım, ts.), 127-323.

¹⁰ bk. en-Nisâ 4/58; el-Bakara 2/256; el-İsrâ 17/23; el-Bakara 2/247; el-Hucûrât 49/13; el-Bakara 2/188.

¹¹ Cevizci, “Tarihsel açıklama”, 827.

tespit etmemizi, anakronizme düşmeden kendi belirlediği çerçevede günümüze taşınabilmesi ise yorumu gerektirmektedir.

Anakronizme düşmeksizin ayetleri kavrama ve günümüze taşımaya yalın bir örnek vermek gerekirse; “Ey inananlar! Onlara karşı gücünüzün yettiği kadar Allah'ın (c.c.) düşmanı ve sizin düşmanlarınızı ve bunların dışında Allah'ın (c.c.) bilip sizin bilmediklerinizi yıldırım üzerine kuvvet ve savaş atları hazırlayın...”¹² ayetinin öncesi ve sonrasına bakıldığında anlatılan olayın savaşla ilgili olduğu görülür. Savaşın kazanılması için en önemli unsurun “güç” olduğu nesnel bir gerçektir. Peygamberin yaşadığı dönemde savaş için kullanılan en önemli araçların başında atların olduğu ise tarihsel bir olgudur. Bu iki düşünce bir araya getirildiğinde şöyle bir uyuşum sağlanabilir; günümüzde de savaşlar yapıldığı, günümüzün savaş araçlarının ise havada, karada ve denizde savaşılacak şekilde modern olarak dizayn edilmiş araçlar olduğu nesnel bir gerçektir. Bu modern araçlar gelecekte yaşayacaklar için tarihsel bir durum iken şu an yaşayanlar için ise güncel bir durumdur. Tarihi bir olguyu dile getiren bu ayetin günümüzle uyuşum kurularak anlamaya çalışılması halinde şöyle bir izah yapılabilir; savaşın kazanılması için gereken en önemli unsurun “güç” olduğu değişmemiştir ancak savaş araçları değişmiştir. Kur'an'ın çağrısının amacı düşmanı caydıracak bir “güç” (Allah'ın (c.c.) düşmanı ve sizin düşmanlarınızı ve bunların dışında Allah'ın (c.c.) bilip sizin bilmediklerinizi yıldırım üzerine...) elde etmektir. Ayette önce genel bir tabir olan “kuvvet/güç” ifadesi yer alırken, hemen ardından yerel güç örneği olan *atlar* ifadesi kullanılmıştır. Yani ilgili ayet bir taraftan günümüzde de nesnel bir gerçek olan “güçlü olan savaş kazanır” tabirine dönemin anlatımı ile dikkat çekmiş ardından tarihsel bir olgu olan o dönemin en güçlü savaş aracını örneklendirerek konuya açıklık getirmiştir. Bu durumu biz “kutsal metinlerde geçen tarihsel vakaları yorumlayıp günümüze getirme (grammatical-historical hermeneutic)” olarak değerlendirebiliriz.

Düşüncelerimize yakın olarak gördüğümüz, kısacası “kutsal metinleri yorumlama” şeklinde tanımlanabilen “hermenötik”¹³ kavramının Batı menşeli olması, geleneksel düşünceye sahip olanlar için Batı'dan etkilenme olarak algılanabilir. Ancak hermenötik kavramı ile İslam dünyasındaki tefsir-te'vil kavramlarının benzer anlamda kullanıldığı söylenebilir. İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) te'vili “...Bir şeyi ilmen veya fiilen kendisinden kastedilen manaya çevirmektir”¹⁴ şeklinde tanımlayarak herhangi bir konuyu anlamada amaca dikkat çekmiştir. Cürcânî (ö. 816/1413) ise bir konuyu anlamada tefsir ve te'vil ayrımına giderek bir ayeti zahiri anlamıyla almayı “tefsir”, kitap ve sünnete uygun olarak ayeti muhtemel bir manaya yorumlamayı ise “te'vil” olarak tanımlamıştır.¹⁵ Verdiği mesajlarla zahiri anlamda herkesçe anlaşılabilir kadar açık olan ayetlerin (muhkem) yanında yine bu ayetlere tabi olarak geri kalan yorumlanabilir ayetleri (müteşâbih) anlamak ve onu amacına muhalif olmayacak şekilde günümüze taşımak da birer te'vil/yorumlama/hermenötik çalışmasıdır denilebilir. Ancak ayetleri amacına uygun olarak anlayıp anakronizme düşmeksizin günümüze taşıyabilmek yoğun emek

¹² el-Enfâl 8/60.

¹³ Richard E. Palmer, *Hermenötik*, çev. İbrahim Görener (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yay., 3. Basım, 2008), 39.

¹⁴ Râğıb İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'an*, thk. Mustafa el-Baz (Riyad: y.y., 2009), “Te'vil”, 39.

¹⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât* (Beyrut: y.y., 1985), “Te'vil”, 46.

isteyen zor bir faaliyettir. Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) de belirttiği üzere yorumlama gerektiren ayetleri anlamak ciddi zihinsel bir faaliyet ve ilimde derinleşmeyi gerektirir.¹⁶

Tarihsellik ve evrensellik yaklaşımlarıyla Kur'an'ı anlama çabası kimi âlimler tarafından yerilirken birçok âlim ise adını koymasalar da ayetleri tarihsellik-evrensellik paralelinde yorumlamışlardır. Kur'an'da geçmiş ve gelecek ile ilgili bütün ilimlerin var olduğunu savunan aşırı yorumlara karşı Şatıbî (ö. 790/1388); Kur'an'ın sırlarını en iyi bilenlerin sahabe, tabiin ve onları takip eden selef-i sâlihîn olduğunu, onlardan bu yönde bir bilginin bize ulaşmadığından hareketle bu iddianın doğru olamayacağını belirterek kanaatimizce evrenselcilik yaklaşımlarından biri olan "bilimsel tefsir"e eleştiri getirmiştir. O, Kur'an'da bazı ilimlerin var olduğunu ancak bunların Araplar tarafından bilinen ilimler veya onların bildikleri ilimler üzerine bina edilen bilgiler olduğunu dile getirmiştir.¹⁷ Yorumlarda her zaman aşırıya gitme ihtimali söz konusu olduğundan Şatıbî'nin de dile getirdiği üzere bu tür bir yaklaşımın sağlıklı olmadığı söylenebilir. Öte yandan Kur'an'ın icazlığını ortaya koyma amacıyla döneminin mevcut bilimsel verilerini de kullanarak ayetlere açıklık getiren düşünürler de yer almaktadır.

Muhammed Zehebî (ö. 1977) Kur'an'ın bilimsel yorumuna en çok katkı sağlayan ve önem veren âlimin Gazzâlî (ö. 505/1111) olduğunu belirtir.¹⁸ Gazzâlî, Allah'ın (c.c.) her şeyi bildiğinden hareketle ilimlerin de O'nun bilgisi dâhilinde olduğunu, mantık, matematik, astronomi gibi ilimlerin ortaya koyduğu bilgileri tartışmaya gerek olmadığını, bu bilgilerin Kur'an'ın anlaşılmasına daha çok katkı sağlayacağını dile getirir.¹⁹ Tefsirinde sık sık ayetlerle pozitif ilimler arasında bağlantı kuran Râzî (ö. 606/1210) Gazzâlî'nin ilmi yaklaşımını devam ettirmiştir. Râzî; el-En'am 6/95-96. Ayetlerindeki tabiat ile ilgili anlatımları tefsir ederken ağacın tohumdan meyveye kadarki sürecini botanik ilminin, gece ve gündüzün oluşumunu da astronominin o günkü verileri ile açıklamaya çalışmıştır.²⁰ Aynı şekilde en-Nahl 16/66-69 ayetlerinin tefsirinde bal ve süt ile ilgili o günün her türlü bilimsel verilerinden hareket ederek ayetleri açıklama yoluna gitmiştir.²¹ Yine Râzî, el-Hâdîd 57/25 de demirin güncel hayattaki önemini bilimsel bir dille izah etmektedir.²²

Bazı İslam düşünürleri "Biz Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık..."²³ ayeti ile "...Bu Kitap'ı sana her şeyi açıklayan, bir rehber, bir rahmet ve Müslümanlara bir müjde olarak indirdik."²⁴ ayetinden hareketle Kur'an'da her türlü ilmin var olduğunu söylemişlerdir. Tasavvuf âlimlerinden Ebu Nasr Serrâc (ö. 378-988), "Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık" ayetinin açıklamasında Allah'ın (c.c.) kelamının ve

¹⁶ Ebü'l-Kasım Cârullah Mahmud Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-e'vil*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Alî Muhammed Muavviz (Riyâd: y.y., 1418/1998), 1/528-529.

¹⁷ Ebû İshâk İbrâhîm b. Musâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî el-Gırnâtî, *el-Muvâfâkât*, nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlî Selmân (Kahire: Dâru İbn Affân, 1417/1997), 2/127-128.

¹⁸ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, nşr. Mektebetü Vehbe (Kahire: y.y., 2020), 2/349.

¹⁹ bk. Ebû Hâmid Gazzâlî, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Reşîd Rızâ el-Kabbânî (Beyrut: y.y., 3. Basım, 1411/1990), 44-47; Ebû Hâmid Gazzâlî, *Tehâfût el-felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: Çağrı Yay., 1981), 7-8; bk. Ömer Faruk Yavuz, "Gazzâlî ve İlmî Tefsîr", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011), 54.

²⁰ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî (Tefsîru'l-kebir/Mefâtihu'l-ğayb)*, nşr. Dâru'l-Fikr (Beyrut: y.y., 1401/1981), 13/94-104.

²¹ Râzî, *et-Tefsîr*, 20/65-75.

²² Râzî, *et-Tefsîr*, 29/243-244.

²³ el-En'am 6/38.

²⁴ en-Nahl 16/89.

onu anlamının sonunun olmadığını, bunu ancak ilim sahiplerinin anlayabileceğini belirtir.²⁵ Suyutî (ö. 911-1505) de “el-Itkân” da yer alan “Kur'an'dan istinbât edilen ilimler” başlığı altında Kur'an'da geçmiş ve gelecek her şeyin var olduğunu belirtirken çeşitli hadislerden ve âlimlerden (Beyhâkî, Şafii vb.) deliller getirerek Kur'an'da her şeye dair açıklamaların yer aldığını geniş bir şekilde izah etmiştir.²⁶ Bu yaklaşımlar Kur'an'ın indirildiği dönemin bilgisini aşarak o dönemde yaşayanları ilgilendirmeyen bilgileri dahi içinde barındırmak suretiyle Allah (c.c.) tarafından indirilen mucize bir eser olduğunun ispatı olarak sunulmuştur.²⁷

Parçacı ve katı bir yaklaşım sonucunda ortaya çıktığını düşündüğümüz tarihselcilik ve evrenselciliğin, tarihsellik ve evrensellik ifadeleriyle yeniden yorumlanması Kur'an'ın, indirildiği dönemin verileriyle okunarak günümüz anlayışıyla uyuşacak bir şekilde algılanmasına yardımcı olacaktır. Burada kastettiğimiz Batı'nın kültürel hâkimiyetinin etkisiyle oluşan günümüz anlayışı ile Kur'an'ı anlamak değil, Kur'an'ı kendi bütünlüğü içerisinde, üzerinde tefekkür ederek anlayıp günümüz şartlarının Kur'an anlayışına nasıl uyarlanabileceğidir. Bu yaklaşımın uygulanması zor bir durum olduğu açıktır. Ancak Kur'an'ın yerel olan anlatımlarından tüm insanlığa çıkarılacak mesajların tespiti için bu yaklaşımın zorunlu bir çalışma olması gerektiğinin altı çizilmelidir. Bu tür bir çabanın âlimler tarafından Tefsir, Fıkıh, Felsefe, Kelâm ve diğer ilim alanlarında da yapıldığı bir gerçektir. Bunun bir adım daha ileri götürülerek çoğulcu ilmi yaklaşımlar ile devam ettirilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

"Yaratan bilmez mi? O incelikleriyle bilen ve haberdar olandır"²⁸ ayeti gereğince her alanda mutlak yetkinliğe sahip olan Allah (c.c.), her ne kadar sınırsız bilgiye sahip olsa da muhatap aldığı varlıklar/insanlar rölâtif bir yapıya sahip olduğundan değişmeyen ilkelerinin yanı sıra değişken özelliğe sahip vahiyler göndermiştir. Akli varlıklar dışında evren, Allah (c.c.) tarafından belirli ölçülerle yaratıldığından²⁹ değişmeyen ve incelendiğinde yakın gelecekte ne olacağı öngörülebilir yasalara sahiptir. Neden-sonuç ilişkisini dikkate alarak gelişen bilim, bizlere ay veya güneş tutulmasının ayrıntılı tarihini, meteorolojik olayların vaktini ve boyutunu, hastalıkların nasıl çözüleceğini, ileride ne tür teknolojik ilerlemelerin olabileceğini açık bir şekilde ortaya koyabilmektedir. Aslında bilim, Allah'ın (c.c.) evrene koyduğu yasaları keşfederek ortaya koyduğu verilerle Allah'ın (c.c.) kevn-i ayetlerini teorik anlamda kavramanın ve ürettiği yeni ürünlerle de bunu pratiğe dökebilmenin adıdır denilebilir. Kur'an, insanları belki de bilimsel bilginin ilk ayağı olan “gözlem”e yönlendirerek evren üzerinde düşünmeye sevk etmektedir.³⁰ Allah (c.c.), evreni anlamaya yönelik gözlem ve akıl yürütme metodunu, okuma ve akıl yürütme şeklinde Kur'an'ı

²⁵ Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, nşr. Abdülhalîm Mahmûd-Tâhâ Abdülbâkî Sürûr (Kahire: y.y., 1380/1960), 106-107.

²⁶ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Itkân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrut: y.y., 2008), 661-667.

²⁷ bk. Yavuz, “Gazâlî ve İlmî Tefsîr”, 31.

²⁸ el-Mülk 67/14.

²⁹ “Her şeyi bir ölçüyle yarattık” el-Kâmer 54/49; “...O, her şeyi yaratmış ve belli bir ölçü ile düzenlemiştir” el-Furkân 25/2.

³⁰ “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde akıl sahipleri için deliller vardır. Onlar ayakta iken, otururken, yan yatarken Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler...” Âl-i İmrân 3/190-191; bk. ez-Zümer 39/21, el-Ankebût 29/20, el-Gâşîye 17-20.

anlamak için de söylemektedir.³¹ Bu bağlamda yerleşmiş yasaları ile bilimi, rölatif özellikleri ile de insan unsurunu göz önünde bulundurarak tarihsel ve evrensel özelliği ile Kur'an'ı anlamaya çalışmak büyük önem arz etmektedir.

Tarihte birçok âlim, Kur'an'ın kendi yaşadıkları dönemde nasıl anlaşılması gerektiğine yönelik farklı türden eserler (Tefsir, Kelam, Tasavvuf vb.) yazmışlardır. Bu eserlerin çokluğuna bakıldığında Kur'an'ın kastedilen amaca uygun olarak günümüz şartlarında da yorumlanması gerektiği söylenebilir. Kur'an'ı ilkelerine bağlı kalarak günümüzde yorumlamanın önemi, konuya dikkatle eğilmemizi zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda anakronizme düşmemek için Kur'an'ın içerdiği konuları örnekleriyle maddeler halinde incelemeyi önce yöntem açısından bilinmesi gereken bazı önemli hususlara değinmek gerekmektedir.

1- Allah (c.c.), vahiylerinde insanları muhatap aldığından Kur'an'da da insanların anlamayacağı bir anlatım sunmamıştır. Ancak insanların farklı kültürel, sosyolojik ve psikolojik özelliklere sahip olmaları onların farklı düşüncelerini de etkilemektedir. Bu durum Kur'an'ın özellikle yoruma dayalı ayetlerinde farklı bakış açılarının doğmasına sebep olmuştur. Müslüman düşünürler, kendi samimiyetlerine binaen “Allah (c.c.) tam olarak bizden ne istemektedir?” sorusu çerçevesinde Kur'an'ı doğru bir şekilde anlama çabasına girmişlerdir. Her düşünür vardığı sonucun muhtemelen Allah'ın istediği yönde bir yaklaşım olduğuna inanmaktadır. Ancak tarihsel süreçte Müslüman düşünürlerin ayetlerle ilgili yorumları incelendiğinde farklı tonlarda yaklaşımlar olsa da birbirine zıt düşüncelerin de olduğu görülmektedir. Bu bağlamda yoruma dayalı ayetlerden Allah'ın (c.c.) tam olarak ne kastettiğini (muradını) bulmak, bunu Allah'ın (c.c.) kastettiği mana olduğunu ispatlamak mümkün değildir. Bundan dolayı da yapılan yorumlardan sonra “Allah-u alem bi-muradihi” ifadesi sık olarak dile getirilmiştir. Yorumlama noktasında yapılan tüm çabalar mükemmel bir yaratıcı vasfını haiz Allah'a (c.c.) yakışır nitelikteki yorumlara ulaşmak amacıyla yöneliktir. Ancak mutlaka farklı ve iyi niyetli olmayan amaçlarla da yorumlar yapılacaktır. Bu durumda yoruma bakıp kararı verecek olan kişi okurun kendisi olmalıdır.

2- Kur'an'da geçen kavramlar incelenirken sözlük anlamı ve kullanıldığı bağlam dikkate alınmalıdır. Tarihsel süreçte sosyo-kültürel-siyasi sebeplerle değişime uğrayarak tartışamayacak şekilde otoriter yapıya bürünmüş kavramlar etimolojik açıdan yeniden incelenmelidir. Bu kavramların günümüzde hangi kavramlarla özdeşleştiği titizlikle tespit edilmeli ve bu güncel kavramların kullanılıp kullanılmayacağına karar verilirken özen gösterilmelidir.

3- Ayetlerin anlaşılmasına yardımcı olması açısından nüzul ortamı ve sebepleri tarihsel bir veri olarak değerlendirilirken bu rivayetlerin tek otorite kabul edilmemesi ve Kur'an'ın özüne ters rivayetlerin dikkatle incelenmesi gerekmektedir.³² Araplarda tarihi olayların sözlü şekilde aktarılmış olması, kültürel-sosyal-siyasi sebeplerle rivayetlerin uydurulmuş olması, diğer din mensubu olup da sonradan İslam'ı kabul edenlerin kendi dini ve kültürel öğelerini İslam inancına eklemeyerek ele almaları gibi birçok sebepten ötürü nüzul sebepleri özenle incelenmelidir. Ancak rivayet uydurulmuş dahi olsa -hüküm olarak alınmaksızın- bu rivayetten o dönemin kültürel,

³¹ “Bu, Rabb'inin dosdoğru yoludur. Gerçekten öğüt alan bir halk için ayetleri ayrıntılı olarak açıkladık.” el-En'âm 6/126; “Rabb'inden sana indirilenin kesin doğru olduğunu bilen kimse, kör kimse gibi midir? Ancak sağlıklı düşünen akıl sahipleri öğüt alıp gerçeği kavrarlar.” er-Ra'd 13/19; “Onlar Kur'an'ı düşünmezler mi?...” Muhammed 47/24.

³² Nedim Serinsu, *Tarihsellik ve Esbab-ı Nüzul* (İstanbul: Şûle Yay., 1996), 67-69.

dilsel, örfî özellikleri ile ilgili çıkarımlar yapılabilir. Çünkü anlatımlar kendi kültürel özelliklerinden bağımsız değildir.

4- Kur'an'ın, geçmişten günümüze tüm sorulara cevap verdiğini ve tüm sorunları çözdüğünü söylemek muhaldir.³³ Güncel sorulara cevap verilirken veya yeni sorunlara çözümler getirilirken Kur'an'ın temel ilkelerinin esas alınması kaydıyla getirdiği yerel örneklerden de anlamlar çıkararak yeni çözümler üretilmelidir. Böylece Kur'an, yeni olgular karşısında dinamik özelliğiyle ön plana çıkan bir kitap olacaktır.

5- Kur'an'da gönderilen mesajların yerelden evrensele uyarlandığı yani Araplardan başlayarak tüm insanlığa ulaştırılmasının amaçlandığı görülmektedir. "Yakın akrabalarını uyar"³⁴ ayetiyle mesajlarının ulaştırılmasının ilk aşamasını yerel bir toplulukla başlatan Kur'an "Bu Kitap, kendinden önceki kitapları doğrulayan, şehirler anası ve çevresindekileri uyarmak için indirdiğimiz mübarek bir kitaptır..."³⁵ ayetiyle muhatap kitle çevresini genişletmiştir. "...İşte bu Kur'an, bana kendisiyle sizi ve ulaştığı herkesi uyarayım diye vahyolundu..."³⁶ ayetiyle de mesajını evrensel boyuta taşımayı amaçlamıştır. Kur'an evrensel ilkeleri göz önünde bulundurarak anlatımlarını indirildiği toplumun kültürel-sosyal-ekonomik yapısına göre şekillendirmiştir. Gelecekteki muhataplarına da bu anlatımları rol-model olarak almalarını ve onlardan Kur'an'ın ilkesel amaçlarını göz önünde bulundurarak çözümler üretmelerini zımnen istemiştir denilebilir.

6- Felsefi anlamda insanlar, tanrıya olan inançtan dolayı mutlak değerleri savunan düşüncelerden her şeyin anlam ve değerden yoksun olduğunu savunan nihilizme kadar birbirine zıt birçok düşünceye sahip olmuşlardır. Bu kadar fazla düşüncenin olduğu bir ortamda ortak/evrensel doğruları bulmak ya da bunu kabullendirmek zor bir durumdur. Bu zorluğa rağmen evrensel olanı belirleyip yerel uygulamalarda evrensel olanı yakalamak gerekir. Nitekim Kur'an'ın tarihsel boyutuna sık sık dikkat çeken Fazlurrahmân (ö. 1988), temel ilkeler çerçevesinde Kur'an hükümlerinin güncel hayata uygulanabilecek şekilde yeniden yaşatılması gerektiğini belirtmiştir.³⁷ Kur'an'da da kimi zaman evrensel değerler doğrudan anlatılırken kimi zaman evrensel olan tarihsel olanla iç içe işlenmiştir. Bu anlamda tüm peygamberlerin uygulamalarında değişmeyen değerlerin "evrensel", zaman ve mekâna ait anlatımların ise tarihsel olduğu söylenebilir. Örneğin; Allah'ın varlığı, birliği, uluhiyeti ve rububiyeti, üç semavi dindeki ortak emirler (Cumartesi yasağı dışındaki dokuz emir), ahiretin varlığı, ahde vefa, adalet, iyilik yapmak, anne-baya saygı vb. konular evrensel iken zihâr, lian, haram aylarda savaşmak vb. uygulamalar ise tarihseldir.³⁸ Tabi Kur'an, evrensel mesajlarını o günün gerçekleşen tarihsel olaylar üzerinden vermektedir. Örneğin: Allah (c.c.) haksızlığa uğrayan kadınların hakkını vermenin gerekliliğini evrensel bir hak olarak insanlara öğretmek istemiştir. Bu ilkeyi etkili olması açısından örneği ile birlikte vermeyi amaçlayan Allah (c.c.) o dönemde gerçekleşen zihâr gibi bir olayı uygun örnek olarak seçmiştir. Eğer zihâr olayı gerçekleşmeseydi muhtemelen başka bir olay üzerinden bu

³³ bk. Ömer Özsoy, "Kur'an Hitabının Tarihselliği ve Hitabın Nesnel Anlamı Üzerine", *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 138.

³⁴ eş-Şuarâ 26/214.

³⁵ el-En'âm 6/92.

³⁶ el-En'âm 6/19.

³⁷ Fazlur Rahmân, *Islamic Methodology in History* (İslamabad: Islamic Research Institute, 1995), 177-178.

³⁸ bk. Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Tarihsel Bir Hitap Oluş Keyfiyeti", *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 63.

mesaj yine de verilecekti. Sonuç olarak genel ve ilkesel hüküm belirten ayetlere bakılarak yerel uygulamalar yorumlanabilir. İbni-i Kuteybe (ö. 276/889), müteşâbih ayetlerin âlim ile cahilin aynı şekilde anlayabileceği kadar açık olmadığını, bu ayetlerin ancak aklın çalıştırılması ile anlaşılabilmesini belirterek³⁹ kanaatimizce ilkeler çerçevesinde ayetlerin yorumlanabilmesinin önünü açmaktadır.⁴⁰

7- Son olarak “Onlar sözü dinlerler ve sözlerin en güzeline uyarlar. İşte Allah’ın doğru yola ilettiği kimseler ve akıllarını kullananlar bunlardır”⁴¹ ayeti gereği yapılacak yorumlar belli bir ideoloji ile özdeşleştirilerek hemencecik reddedilmemeli anlatılan durum incelenerek kabul edilmeli veya reddedilmelidir. Gelen bilgi velev ki inanmayan birinden de gelmiş olsa kişinin inancından çok verdiği bilgiye bakılması gerekir. Allah (c.c.), huzurundan kovduğu şeytanın dahi insanları saptıracağı ile ilgili düşüncesinde sözünü doğru çıkardığını⁴² belirtmiştir. Müslümanların Kur’an’ı güncel tutmaya çalışmasının çabaları sonucunda ilk dönemlerden beri tarihselcilik ve evrenselcilik tartışmaları var olagelmıştır. Tarihselcilik düşüncesinde Kur’an ayetlerinin atıl kalacağı, evrenselcilikte ise Kur’an ayetlerine asıl anlamı dışında anlamlar yüklenmek suretiyle hakikatten uzaklaşılacağı korkusu özellikle geleneksel yaklaşımlarda tedirginlik yaratmıştır. Her iki yaklaşımın Batı teolojisinde sistemli hale gelerek günümüzde de tartışma alanına girdiği söylenebilir. Modern toplumdaki yasalar birçok tecrübe gerektiren acı olaylar sonucunda evrensel ortak noktalarda buluşmayı amaçlayıp insanlık merkeze alınarak çıkarılmıştır. Kur’an da getirdiği hükümlerde insanı merkeze almıştır. Şeytanın kötü olması nasıl ki onun tüm iddialarının yanlış olduğunu ortaya koymuyorsa kime ait olduğuna bakılmaksızın hangi söz olursa olsun içeriğine bakılıp doğruluğu test edildikten sonra kabul edilmeli veya reddedilmelidir. Müslümanların Kur’an ilkelerine göre hareket etmemesi Kur’an’ın suçu olmadığı gibi Batı’nın da insan haklarına uygun olarak çıkardığı yasalara göre hareket edip etmemesi yasaların suçu değildir. Avrupa’da ortaya çıkan aydınlanma, seküler bir düzlemde ve seküler bir amaçla gerçekleştirildiğinden aydınlanmanın ortaya koyduğu akılcılığın, metafizik unsurları merkeze alan teolojik uygulamalarla filtreleyerek incelenmesi metotsal açıdan yararlı olacaktır. “Ortak iyi” olarak tanımlanabilecek yaklaşımlar, titizlikle incelenip dinin metafizik temellerini sarsmayacak şekilde çözümler getirebiliyorsa bu düşüncelerden faydalanmanın sakıncası olmasa gerek.

Kur’an ayetlerini anakronizme düşmeden günümüze taşıma noktasında tarihsel söylem ile evrensel mesajın uyuşum içerisinde örnekleriyle birlikte incelemenin dilsel açıdan daha akıcı, amaç açısından ise daha verimli olacağı kanaatindeyiz. Konular işlenirken evrensellik, genel kabul gören ve değişmez esaslara sahip özellikler olarak ele alınırken tarihsellik ise kendi dönemine has olup evrensel ilkeler çerçevesinde yorumlanabilen ve ibret alınması gereken tarihi olgular olarak

³⁹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te’vîlü müşkili’l-Kur’ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 86.

⁴⁰ Müteşâbih ayetlerin hangi alanlarla ilgili olduğu, üzerinde konuşulup konuşulmaması gerektiği, aklın kavrayamayacağı alanlarla ilgili olup olmadığı yönünde çokça tartışma yapılmıştır. bk. Ebû Hâmid Gazzâlî, *İlmü’l-avâm an ilmi’l-keâm* (Beyrut: Dâru’l-Minhâc, 2017/1439), 49-50, 70; M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Sadeleştirenler: İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Zehraveyn Yay., ts.) 2/308.

⁴¹ ez-Zümer 39/18.

⁴² “İblîs şöyle dedi: “Rabbim! Madem beni azdırap saptırdın, yemin olsun ki, ben de yeryüzünde günahları onlara çok cazip göstereceğim ve kesinlikle onların hepsini azdırap yoldan çıkaracağım. İhlâslı kulların hariç.” el-Hicr 15/39-40; “Andolsun İblis, onlar hakkındaki tahminini doğruya çıkardı. İnanan bir grubun dışında hepsi ona uydular.” Sebe’ 34/20.

ele alınacaktır. İlgili konuların tüm örnekleri ile birlikte ele alınması çalışmanın sınırlarını aşacağından konunun anlaşılmasına yardımcı olacağına inanılan belirli örneklerle yetinilecektir.

2. İnanç ve Günlük Yaşama Dair Anakronizm Çözümlemelerine Örnekler

İlk muhataplarının zihin dünyasını yozlaşmış inançlardan arındırarak yeniden şekillendirmeyi amaçlayan Kur'an, onların zihin dünyalarındaki kökleşmiş inanca dair kavramlarını olduğu gibi almış ve amacına yönelik bir şekilde yeniden uyarlamıştır. Aynı şekilde gündelik hayatta gerçekleşen olaylara kayıtsız kalmamış, mevcut problemleri ise yeniden inşa ettiği inançsal çerçevede çözümlemeye tabi tutmuştur. Sosyal sorunların sağlıklı bir şekilde çözüme kavuşması öncelikle muhatapların zihin dünyasının değiştirilmesi/dönüştürülmesi ile mümkün olduğundan Kur'an, ilk olarak inanç esasları üzerinde durmuştur. Çünkü yaşamı sadece bu dünyadan ibaret gören bakış açısından hareketle gündelik sorunları ele almak ile ahiret inancının merkezde olduğu bir bakış açısı ile sorunları çözmeye çalışmak arasında farklar olacaktır. Kur'an, Mekkelilerin tevhid, melek, ahiret, peygamber, vahiy gibi konulardaki yanlış yaklaşımlarını düzeltmeye çalışırken muhataplarının kullandığı kavramlardan ayrı olarak yeni kavramlar getirmemiştir. Ortaya koyduğu yeni inanç sistemini hayatın pratiklerine uygularken örneklerini tamamen muhatapların yaşamlarında gerçekleşen olaylar yani Mekke ve çevresinde gerçekleşen olaylar üzerinden seçmiştir. Muhatapların yaşadıkları tüm olayların incelenmesi mümkün olmadığından Kur'an, evrensel amacına yönelik vermek istediği mesajları, rol-model olarak seçtiği belirli olaylar üzerinden vermeye çalışmış ve bu olaylara çözümler getirmiştir. Kanaatimizce bu örnek çözümlemeler ile Kur'an'da bizlere zımnen “ben, bu toplumda var olan inançsal ve toplumsal sorunlardan bazılarını örnek düşünceler/olaylar olarak seçtim ve ilkeler çerçevesinde bu olayları çözümlemeye çalıştım. Sizler de bu örnek çözümleri dikkate alarak diğer olayları belirlediğim ölçüler çerçevesinde çözmeye çalışın” mesajının verildiği söylenebilir.

Kur'an'ın günümüze taşınmasında anakronizme düşme tehlikesi vahyin tutarlılığı açısından dikkat edilmesi gereken bir husustur. Anakronizm genelde gündelik hayat üzerinde gerçekleşen bir durumdur. Ancak geçmişte yaşayan insanların zihin dünyasındaki inanca dair kavramlar ile günümüzün inanç dünyasındaki kavramlar çatışabilir veya bu kavramlar günümüz anlayışına göre eskimiş olabilir. Hem inanç hem de gündelik yaşam üzerinde Kur'an'ın anakronizme düşmeden güncel bir şekilde anlaşılmasını amaçlayan bu çalışmada inanç esaslarından ve Kur'an'ın ele aldığı konulardan bir kısmı incelenmeye alınmıştır. Bu örneklerden hareketle diğer konuların da çalışmada sunulan yöntemlerle çözüme kavuşturulacağını ümit etmekteyiz.

2. 1. İnanç Hükümleri (Allah'ın (c.c.) Otoritesi ve Sıfatları)

Kur'an'ın inanç boyutunun merkezinde Allah (c.c.) inancı olmak üzere melekler, peygamberler, kitaplar, ahiret gibi metafizik unsurlar yer almaktadır. İbrahimî dinlerin temelinde Allah'ın; bir ve tek oluşu, sonsuz ilim ve kudret sahibi olması gibi temel hususlar nicel olarak

değişmemektedir.⁴³ Ancak "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur"⁴⁴ ayeti gereğince Allah'ı (c.c.) tam olarak tanımlayabilmek mümkün olmadığından Allah (c.c.), kendisini insanların anlayabileceği şekilde tanıtmıştır. Örneğin; o dönemde herkesin yüce kudret sahibi tek otorite olarak tanımladıkları kişi "kral"dır.⁴⁵ Allah (c.c.), insanların zihninde "güç"ün göstergesi olarak ortak bir anlam uyandıran bu ifadeyi kendisinin sıfatlarını tanımlayacak en uygun "metafor" olan "melik/malik"⁴⁶ kavramını kullanmıştır. Yine Kur'an'da maddi değerden öte kralın gücünü temsilen "arş/taht"⁴⁷ ifadesi kullanılırken kralın somut anlamda sahip olduğu gücü sembolize etmesi açısından da "mülk" kavramı kullanılmıştır. "Gerçekten sizin Rabbiniz, altı günde gökleri ve yeri yaratan, sonra arşa istiva eden Allah'tır..."⁴⁸ ayetinde Allah'ın (c.c.) yaratma sıfatının ardından hak ederek tahta oturma (hakimiyetini kuran) metaforu ile dillendirilmişken "Bilmez misin ki, göklerde ve yerde ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah'a aittir..."⁴⁹ ayetinde de tüm somut varlıkların Allah'ın (c.c.) mülkiyeti altında olduğu belirtilmiştir. Tamamıyla tarihsellik içeren bu anlatımlar o günün taşıdığı anlamlar ile ele alınıp günümüze taşınmalıdır.

Allah, kendi kudretini "kral" metaforu ile somutlaştırıp zihinlerde daha da anlaşılabilir kılmıştır. Bu ilk aşamadan sonra Allah, "her şeyin sahibi" ve "her şeye hükmedebilme" ifadelerini getirmek suretiyle kral metaforundan, "mevcut olan her şeye" hükmetme özelliğini ön plana çıkarmış böylece tarihsel olandan evrensele doğru zihinlerde üst seviyede tasavvurlar oluşturmaya çalışmıştır. Kur'an'ın indirildiği dönemde kâinat ancak çıplak gözle gözlemlenebilir özellikleri ile tarihsel bir zorunluluk olarak güneş, ay ve yıldızlardan ibaret idi. Bilimin gelişimi ile günümüzde bunlara gezegenler, kara delikler ve diğer tüm galaksiler de eklenmiştir. Tarihsel olandan evrensel olana anlayışının bir tezahürü olarak "Allah'ın (c.c.) mülkü" ifadesi ile sadece gözlemlenebilen bir kâinat değil mikro ve makro düzeyde muhteşem özelliklere sahip kâinat ile insanı hayrete düşüren bir mülk anlaşılmalıdır. Aynı şekilde "Şüphesiz Allah, göklerin ve yerin bütün gizliliklerini bilir. Allah, sizin bütün yaptıklarınızı da görmektedir"⁵⁰ ayetindeki ifadelerin de Allah'ı (c.c.) tanımlamada nesnellik içerdiği söylenebilir. Kur'an'ın indirildiği dönemlerde suç teşkil edebilecek durumların tespiti ancak olaya gözle şahit olunabilecek durumlarda mümkündü. Ancak günümüzde suç teşkil edebilecek olayların aydınlatılması her tarafa konulan kameralarla daha da kolaylaşmıştır. Bu bağlamda "O gün onların ağızlarını mühürleriz; yaptıklarını bize elleri anlatır, ayakları da şahitlik eder"⁵¹ şeklinde mecaz ifadeler içeren ayetin, Allah'ın (c.c.) her şeyi gördüğüne yönelik ayetle birlikte ele alındığında ilgili ayetlerin günümüz imkânları ile yeniden değerlendirilmeye açık olduğu söylenebilir. Kimsenin şahit olmadığı düşünülen bir suç incelenirken zanlı, cezanın ağırlığı

⁴³ "Rab benim, başkası yok, benden başka Tanrı yok... Öyle ki, doğudan batıya dek benden başkası olmadığını herkes bilsin..." Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam yayınları, 2008), Yşa.45:5-6; bk. 1Kr.8:60; Yas.6:4; "İsâ şöyle karşılık verdi: 'En önemlisi şudur: Dinle ey İsrâil! Tanrımız Rab tek Rab'dir" Mar.12:29; bk. Mat.4:10; Yuh.5:44; "De ki: O Allah tektir, hiçbir şeye muhtaç değildir" el-İhlâs 112/1-2; el-Bakara 2/255; Âl-i İmrân 3/2.

⁴⁴ eş-Şûrâ 42/11.

⁴⁵ bk. Halil Hacımuftuoğlu, *Kral Tanrı Allah'ın Krallığı* (İstanbul: İletişim Yay., 2011), 28.

⁴⁶ en-Nâs 114/2; "Mülkün meliki/malikü'l-mülk" Âl-i İmrân 3/26; "Din günün maliki/maliki yevmi'd-din" el-Fâtîha 1/4; "Melikü'l-kuddüs" el-Haşr 59/23.

⁴⁷ Şükrü Halûk Akalın vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2011), "taht", 2245.

⁴⁸ el-A'râf 7/54; bk. et-Tevbe 9/129; er-Ra'd 13/2; el-Enbiyâ 21/22.

⁴⁹ el-Mâide 5/40; bk. Âl-i İmrân 3/26; el-Bakara 2/107, 247.

⁵⁰ el-Hucûrât 49/18.

⁵¹ Yâsîn 36/65.

oranında işlediği suçu doğal olarak reddedecektir. Ancak bu suçun kamera görüntüleri ile tespit edilmesi halinde kişinin ağız ile ne söylediği veya suçunu inkâr etmesi önemli olmaksızın ilgili görüntüler delil olarak kullanılabilir. Suçun tespiti için delil hükmünde olan kameralar sayesinde ağzın şahitliğine gerek kalmaksızın (ağzın mühürlenmesi) artık suçun faileri konumundaki el ve kişiyi o suça doğru götüren ayaklar şahit konumundadır. Yine dünyanın diğer ucundaki insanların nelerle uğraştıklarını (kamera, uydu, sosyal-görsel medya vb.) yöntemlerle kolayca tespit edebilen ileri seviyedeki teknolojiler göz önünde bulundurulduğunda “Allah’ın (c.c.) her şeyi bilir, görür” ifadelerinin farklı bir boyut kazanarak günümüz şartlarında da güzel bir şekilde anlaşılabilir olduğu söylenebilir.

Allah (c.c.), yarattıkları içerisinde kendisinin benzeri olmadığını belirtmekle bir anlamda zâtının kavranamayacağını da belirtmiş oluyor. Allah’ın (c.c.) zâtının kavranması insan için zorunlu bir durum değildir. Ancak varlığı kabul edilen yaratıcının insan için önem arz eden kısmı O’nun insanlarla olan ilişkisinin boyutudur. Yani Allah’ın (c.c.) insanlardan ne istediği, istenilen şeylerin yapılıp yapılmaması durumunda O’nun insanlara nasıl bir etkide bulunacağı bilinmesi gereken konulardandır. İnsanların algısının dışında olan Allah (c.c.), sıfatlarını insanbiçimci bir anlatımla yani insanın anlayabileceği bir biçimde sunmuştur. Bu durum ise ayetlerde evrensellik ile tarihsel anlatımın iç içe geçtiği alanlardır. Varlığının kendisinden olması, ezeli ve sonsuz oluşu, sonsuz güç sahibi olması gibi zâtî özellikleri ile merhamet, adalet, sözünde durmak, doğru olmak gibi insanlarda da bulunabilen sıfatlar mükemmel, iyi bir yaratıcıda olması gereken, değişmeyen özelliklerdir. İnsanlar arası ilişkilerde iyi-kötü olarak tanımlanan davranışlar konusunda alınan tavırlar nasıl ise Allah (c.c.) da aynı şekilde bu davranışlar neticesinde insanlara karşı hangi özelliklere sahip olduğunu insanbiçimci bir anlatımla sunmuştur. Aslında bu durum bir anlamda da tüm insanların genel kabul gören iyi-kötü davranışlar karşısında aynı tavır içerisinde olduklarından evrensel olarak denilebilir. Allah (c.c.) yapılan davranışlara göre öfkelenme,⁵² sabırlı ve temkinli (halim) olma,⁵³ sevme⁵⁴ gibi insan özelliklerini kendisi için kullanmıştır.⁵⁵ Bu yöntemle iyi/kötü davranışların Allah (c.c.) nezdindeki değerlerinin tespiti,⁵⁶ yanlıştan dönülüp iyiliğe yönlendirmek amacıyla insanların anlayacağı türden nesnel bir anlatım sunulmuştur. Tarihin bir döneminde insanların sahip olduğu tüm bu özellikler değişmediği için günümüzde de Allah’ın (c.c.) insanbiçimci özellikleri ile anlattığı ifadeler aynı şekilde alınabileceğinden anakronizm teşkil etmemektedir.

Allah (c.c.), kendisi ile ilgili kimi anlatımları ise tamamen o dönemdeki tarihsel özellikleri ile ele almış ve onların kullandığı tabirleri yine onların ifadeleri ile devam ettirmiştir. “Yahudiler ‘Allah’ın eli bağlıdır (sıkıdır)!’ dediler. elleri bağlanasıcalar!... Aksine iki eli de açıktır; O dilediği şekilde verir...”⁵⁷ ayetinde o dönemde cimrilikten kinaye olarak kullanılan “eli bağlı”⁵⁸ ifadesini Allah (c.c.) olduğu

⁵² el-Mü’min 40/10; Tebbet 111/1; el-A’râf 7/152; en-Nahl 16/106.

⁵³ Âl-i İmrân 3/155; el-Bakara 2/225; el-Ahzâb 33/51.

⁵⁴ Âl-i İmrân 3/31; el-Mâide 5/54.

⁵⁵ bk. J. M. S. Baljon, “Qur’anic Antropomorphisms”, *İslamic Studies* 27/2 (1988), 121-124.

⁵⁶ Husun/iyi-Kubuh/kötü tartışmaları ile ilgili bk. Zeynep Hümeysra Koç, “Teklîf ve Adâlet Temelinde Hüsün-Kubuh: Âfet Olgusu”, *Kader Dergisi* 21/2 (2023), 715.

⁵⁷ el-Mâide 5/64.

⁵⁸ bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/265-266.

gibi alıp cevabını da aynı şekilde kendisine uyarlayarak vermiştir. “*Elini boynuna bağlama ve büsbütün de açma! Yoksa pişman olur, açıkta kalırsın*”⁵⁹ ayetinde de görüldüğü üzere cimrilikten kinaye olan “eli boyna bağlamak” ifadesini tarihsel/yerel bir ifade olarak kullanmaya devam etmiştir. “*Allah: ‘Ey İblis, iki elimle yarattığıma secde etmekten seni alıkoyan nedir?...’*”⁶⁰ ayetinde de Allah (c.c.), Arapların kullandıkları yerel ve insanlara ait bir kullanım olan “elleri/iki eli yapma” tabirini mecâzî anlamda kendisi için kullanmıştır. Araplarda insan tarafından yapılan tüm davranışlar mecâzî anlamda “el ile yapma” şeklinde edebiyatta yer edinmiştir.⁶¹ Bu tür kullanımlarla Kur’an’ın indirildiği dönemin dil ifadelerinden bağımsız olmadığı söylenilebilir. Allah (c.c.) eylem yapmada tüm insanlar için değişmeyen ve büyük önem teşkil eden “el” ifadesini yerel kullanımı ile kendisi de sahiplenmiştir.

2.2 İnanç Hükümleri (Ahiret Hayatı İle İlgili Anlatımlar)

İnsan “*Ve Allah sizi, analarınızın karnından çıkardı, hiçbir şey bilmezsiniz ve size şükredesiniz diye kulak verdi, gözler verdi, gönüller verdi ki şükredesiniz*”⁶² ayetinde de belirtildiği üzere dünyaya bir şey bilmeyen ancak zamanla gördükleri ve işittiklerini bilgiye dönüştürecek potansiyel ile yaratılmıştır. Böylece insan, fiziksel açıdan işittikleri ve gördükleri üzerinden akıl yürütme yoluyla sonuçlar çıkararak kesinlik seviyeleri değişse de metafizik konularda doğru bilgiye ulaşmaya (kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid) çalışmıştır. İzmirli İsmail Hakkı (ö. 1869-1946) bilginin doğruluk ihtimalini belirlerken şu sonuçlara varmıştır; % 1 ihtimal “vehim”, % 2’den 50’ye kadarki ihtimal “şüphe”, % 50 ve üzeri ihtimal “zan”, % 90 üstü ihtimal zann-ı galip, % 100 ihtimal ise “yâkin (kesin)”dir.⁶³ İnsan, şahit olunan âlemden hareket ederek akıl yürütme yoluyla maddi unsurlara dayalı olmayan metafizik konularla ilgili elde ettiği bilgiyi kendi zihnindeki doğruluk seviyesine göre inanca dönüştürmektedir. Yani inanç, insanın araştırmalar sonucunda bilgisel düzlemde vardığı son sonuca göre ikna olmasıyla oluşan bir durumdur. Ahiret hayatı da inançsal düzlemde ele alınan gaybî konulardandır.

Ahiretin varlığı Allah’ın adaletinin bir gereği olarak inanç açısından zorunlu bir durum arz ederken cennet ve cehennem hayatına dair tasvirler ise insan zihninin tahayyül edebileceği türden anlatımlar ile sunulmuştur. Ahiret hayatına yönelik Kur’anî anlatımlarda evrensel özelliğinin yanında ilgili ayetlerin çoğunun tarihsel nitelikte olduğu söylenebilir. Bu bağlamda Kur’an’da cennet-cehennemle ilgili tasvirler öncelikli olarak ilk muhatapların istekleri ve beğenileri dikkate alınarak anlatılmıştır. Şunu da izah etmekte yarar var; Cennette sunulanlar dünyadaki yaşam şartlarına oranla ütöpik bir yapı arz etmektedir. Güzel şeyler en güzeli, korkulan şeyler en korkutucu, olması gerekenler ise en iyi betimlemelerle sunulmuştur. Allah’a (c.c.) inanmamanın doğal bir sonucu olarak ateistler/antiteistler cennet anlatımlarını, Muhammed’in (a.s.) Arapları ikna etmek için tamamen onların zevkine hitap eden uydurmalar olarak kabul etmişlerdir.⁶⁴ Bu durum, tamamen cennet nimetlerinin Arapların yaşam özelliklerinin mükemmelleştirilmiş bir anlatım biçimi ile sunulmasından kaynaklanmaktadır. Oysa konu Allah’a

⁵⁹ el-İsrâ 17/29.

⁶⁰ Sâd 38/75.

⁶¹ Ebû Mansûr Mâtûridî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Basellûm (Beyrut: y.y., 2005), 8/647-648.

⁶² en-Nahl 16/28.

⁶³ Celaleddin İzmirli, *İzmirli İsmail Hakkı*, nşr. İbrahim Hilmi Çığırca (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1946), 25.

⁶⁴ İlhan Arsel, *Kur’an’ın Eleştirisi 1* (İstanbul: Kaynak Yayınları, ts.), 58.

(c.c.) inanıp inanmama ile alakalıdır. Çünkü Kudretli bir yaratıcının kabulü aynı zamanda cennetteki yaşamın var edilebileceği inancını da beraberinde getirmektedir. Cennetin yerel unsurların hâkim olduğu bir formda sunulması ise ortaya koyduğumuz tarihsellik-evrensellik yaklaşımı ile ele alındığında bu durumun problem teşkil etmediği görülecektir.

Cennetteki yiyecekler her ne kadar genel olarak insanların yediği/sevdiği türden yiyecekler olsa da hurma, nar, dalları бүкүlmüş yüklü kiraz ağaçları, üzüm bağları, kuş eti, meyveleri sarkmış muz ağaçları gibi nimetlerin tamamının Arabistan'da yetiştirilen veya Arapların sevdiği yiyecekler olduğu görülür.⁶⁵ Cennette anlatılan karışımı kâfur, zencefil, tesnîm olan içecekler⁶⁶ de yine Arapların beğendikleri içeceklerdir. İçeceklerin konulduğu “*kaynağından doldurulmuş kâseler, ibrikler, kadehler*”⁶⁷ gibi kaplar da Arapların içecek için kullandıkları kaplardır.⁶⁸ Râhmân Sûresi 55/72'de geçen “*Çadırlarda korunaklı güzel gözlü eşler vardır*” ayetinde geçen “hayme/çadır”, Araplarda insanların gecelediği ahşaptan veya kıldan yapılmış ev anlamında kullanılmaktadır.⁶⁹ Giyecekleri ise renk/tür olarak yeşil ipek ve atlasan iken yine o dönemde takılara verilen önem itibarı ile aksesuar olarak gümüş ve altın bileziklerin takılması da söz konusuydu.⁷⁰ Mâtûridî (ö. 333/944), cennette Müminlere verilecek takıların tamamen Araplara ait beğenilerin merkeze alınarak sunulduğunu belirtir.⁷¹ Cennetteki yaşamdan birkaç örneğini sunduğumuz bu tasvirlerin evrensel nitelikleri olsa da genel olarak Araplara ait yeme-içme, giyinme ve barınma kültürlerinden esinlenerek verildiği görülmektedir. Kurtubî'nin (ö. 671/127) Vâkıa Sûresi 56/31 de geçen “sürekli akan sular ve bol bol meyveler” ile ilgili aşağıdaki yorumu cennet tasvirlerinin tarihsel anlatımla bağlantısını ortaya koyma açısından bir özet niteliğindedir:

“Araplar sıcak çöl ikliminde yaşayan bir toplum idi. Yaşadıkları yerde akan sular hemen hemen yok gibidir. Suya ancak kovalarla ulaşabiliyorlardı. Bundan dolayı dünyadaki bu durumlarının aksine cennette kendilerine bol su vaadedilmiş ve aynı şekilde onlara ağaçlar, gölgeler, sular ve nehirler gibi dünyada bilinen temiz yerlere özgü tasvirler yapılmıştır. Yine bol meyveler ifadesiyle de, beldelerindeki meyve kıtlığının aksine “cennette çok meyveler var” denilmek istenmiştir”.⁷²

Ancak her insanın farklı arzu ve isteklerinin olması doğal olarak farklı tür güzellikleri istemesine sebep olacaktır. “*Onlar, orada arzu ettikleri her şeye sahip olacaklar. Katımızda daha fazlası var*”⁷³ ayetinde yerelin zevkine hitap eden nimetler evrenselleştirilmiş ve cennetteki nimetler konusunda tüm insanların zevk ve isteklerinin dikkate alınacağı belirtilerek problem çözülmüştür. Aynı şekilde “*...Orada nefsin istediği ve gözün hoşlandığı her şey var...*”⁷⁴ ile “Biz, dünya hayatında da ahirette de sizin dostlarıңыз. Başışlayıcı ve merhametli olan Allah'tan bir ikram olarak sizin

⁶⁵ bk. er-Rahmân 55/68; Vâkıa 56/21, 28, 29; en-Nebe 78/32.

⁶⁶ el-İnsân 76/5; el-Mutaffifîn 83/27.

⁶⁷ Vâkıa 56/18.

⁶⁸ Râzî, *et-Tefsîr*, 29/136.

⁶⁹ Râzî, *et-Tefsîr*, 29/151.

⁷⁰ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdellah b. Abdel Muhsin et-Turkî (Beyrut: y.y., 2006), 21/483-484.

⁷¹ Mâtûridî, *Te'vilât*, 8/490/491.

⁷² Kurtubî, *Ahkâmi'l-Kur'an*, 20/197.

⁷³ Kâf 50/35.

⁷⁴ ez-Zuhruf 43/71.

için canınızın çektiği her şey olacak ve umduğunuz her şeyi bulacaksınız”⁷⁵ ayetlerinde de cennet tüm insanların kendi istedikleri şeylere ulaştığı bir yer olarak resmedilmiştir. “Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için ne mutluluklar saklandığını bilemezler” ayetiyle de mutluluk konusunda cennetin farklı boyutlarına işaret edilmiştir. Zamanın ve mekânın değişmesiyle insanın yeni ve farklı zevkler tadarak mutlulukta yeni tecrübeler edindiği malumdur. Böylece ayetlerde cennet nimetleri; örneklerinin yerel unsurlardan alındığı, günümüze de hitap eden ve biraz daha da ileri giderek tüm zamanlarda insanları mutlu edebilecek şekildeki anlatımlarla sunulmuştur denilebilir.

2.3. İbadetler

İbadet, Allah’ın (c.c.) rızasını kazanmak amacıyla yapılan her türlü kulluk, itaat, boyun eğme⁷⁶ gibi geniş anlam örgüsüne sahip iken dilimizde zamanla sadece belirli hareketler veya davranışlardan oluşan fiillere dönüşmüştür. İlk akla gelenler de namaz, oruç, zekât, hac, dua ve kurban gibi ritüeller olmuştur. Biz de “ibadet” kavramını “Allah (c.c.) rızasını gözeterek yapılan her türlü iyi davranış” tanımının içerisinde yer alan “Allah (c.c.) rızası gözetilerek yapılan ritüelli fiiller” olarak ele aldık.

İbadetler, yatay ve dikey olmak üzere iki özelliği ile incelenmelidir. İbadette dikey açıdan Allah (c.c.) ile irtibat kurulurken, yatay olarak kişinin kendisine ve topluma dönük manevi yararları söz konusudur. “Allah (c.c.) ile irtibat” kişinin vahiyden hareketle Allah’ı yakınında hissetmesini⁷⁷ ifade eden tek taraflı bir özellik arz eder. Allah (c.c.) herhangi bir şeye muhtaç olmadığından asıl itibari ile ibadetler, kişinin maneviyatını güçlendirmesini ve hayatının her alanında Allah’ı merkeze alan bir yaklaşım sergilemesini sağladığından sonuç itibarıyla insanın kendi yararı için yaptığı fiillerdir. Bunu kısaca “Sana vahyedilen kitabı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar...”⁷⁸ ile “Ey iman edenler, sizden öncekilere yazıldığı gibi, oruç, size de yazıldı. Umulur ki sakınırsınız.”⁷⁹ ayetlerinde de görüldüğü üzere ibadetlerin insanı kötülüklerden sakınmaya yönelik bir amacının olduğu görülür. İbadetler, fiillerde Allah’ın (c.c.) merkeze alınarak sembolik hareketler ve iradeye hâkim olacak şekilde yapılan davranışlardan ibarettir. Bu tür bir yaklaşım ile incelenmesi halinde ibadetlerin tarihsellik ve evrensellik boyutunun anlaşılacağını düşünüyorum.

Oruç ile ilgili “Ey iman edenler, sizden öncekilere yazıldığı gibi, oruç, size de yazıldı...” ayetinin ibadetlerin anakronizme düşmeksizin geçmişte uygulandığı gibi gelecekte de ifâ edilebileceğini gösteren güzel bir ifade olduğu söylenebilir. “Geçmiştekiler”den kastedilenin genelde dinin başlangıcından beri özelde ise Ehl-i Kitap ile ilgili olduğu düşünüldüğünde birkaç bin yıl önce uygulanan bir ibadetin birkaç bin yıl sonra hâlâ devam ettirelebildiği sonucu çıkarılabilir.⁸⁰ Zaten

⁷⁵ Fussilet 41/31-32.

⁷⁶ İsfehânî, “abd”, 415-416; Cürcânî, “ibadet”, 123.

⁷⁷ “...Biz, ona, şah damarından daha yakınız.” Kâf 50/16; “Rasûlüm! Kullarım sana beni sorarlarsa, şüphesiz ben onlara çok yakınam. Bana dua edenin duasına icâbet ederim...” el-Bakara 2/186.

⁷⁸ el-Ankebût 29/45.

⁷⁹ el-Bakara 2/183.

⁸⁰ Ayette “geçmiştekiler” ifadesi ile Âdem’den (a.s.) itibaren tüm peygamberlerin veya Ehl-i Kitap’ın kastedildiği ile ilgili bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru’t-Taberî (Câmiu’l-beyân an te’vili’l-Kur’ân)*, thk. Abdellâh b. Abdelmuhsin et-Türkî (Kahire: y.y., 2001), 3/153-154; Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîrü’l-Kur’ân (en-Nüket*

diğer dinlerde veya din görünümlü ideolojilerde de ritüeller binlerce yıldır devam etmektedir. İbrahimî dinlerde benzer şekilde geçmişten günümüze oruç tutulurken Budizm'de ruhun dinginliğe ulaşip bedeni de olumlu etkileyerek Nirvana'ya ulaşmak için çeşitli hareketlerle meditasyonun yapıldığı bilinmektedir.⁸¹ Oruç ibadetinde yemeyi-içmeyi ve cinsel arzuları dengeleyerek bedeni arzuların terbiye edilmesi ve bunun sonucunda da iradenin güçlendirilerek manevi açıdan üst seviyelere çıkılması amaçlanmıştır.⁸² Orucun her sene tutulması ile de bu terbiye süreci dinamik bir hal almıştır. Bu değerlendirmelere bakıldığında kişisel boyutu ile ön plana çıkan ve sonuç itibarıyla de toplum düzenine katkı sağlayan oruç ibadetinin zamanlar üstü olduğu söylenebilir.

İcra ediliş yönüyle tarihsel özelliğe sahip olsa da namaz ibadetinin, kişiye ve topluma bilinç kontrolü sağlaması ve duygusal yönden imanı diri tutması sebebiyle günümüzde de aynı şekilde etki bıraktığı söylenebilir. Namazda yer alan kıyam (bir şeyi yapmaya azmetmek için ayağa kalkmak),⁸³ rükû ve secde (başını eğmek, boyun eğmek itaat etmek)⁸⁴ gibi hareketler Araplarda çeşitli şekillerde kişiye ve sosyal hayata yönelik mesajlar içermekteydi. Namaz, her inananın kendisini eğlence, taziye, iş, boş vakit vb. sosyal hayatın her alanından geri çekerek Allah (c.c.) ile irtibatını devam ettirmesidir. Bu bağlamda namaz; kişinin, hayatın her alanını Allah (c.c.) ile bağlantılı olarak değerlendirmesinin ve davranışlarında ona göre hareket etmesinin sembolik hareketlerle kendisine hatırlatmasıdır denilebilir. Bu bilinçle namaz kılındığında zihin dinç tutulacak ve böylece namaz insanı kötülüklerden alıkoyacaktır. Namazın topluca kılınması ise bireysel zihni koruma faaliyetinin kollektif bilince yönlendirilmesini ifade eder. Hac ibadeti ise önceki kavimlerin atalarının dini üzere Kâbe ve çevresini ziyaret ederek atalarının dinini yâd ettikleri bir ibadet şekli iken Allah (c.c.) bu ibadeti ortadan kaldırma yerine tevhidi bir yapıya çekerek ıslah etmiştir.⁸⁵ Hacda yapılacak fiiller ve ziyaret edilen mekânlar da çeşitli işaretler (şîâr)⁸⁶ olarak ele alınmalıdır. Hac, aynı inancı paylaşanların birbirlerine yakınlaşmalarının, problemlerini istişare etmelerinin, birbirlerine dayanak olmalarının ve inançlarını coşkulu bir şekilde birlikte ortaya koyarak hayatlarında etkiler yaratmanın ifadesidir.⁸⁷

ve'l-uyûn), nşr. Seyyid Abdulsamed b. Abdurrahim (Beyrut: y.y., 1412/1992), 1/236; Râzî, *et-Tefsîr*, 5/75; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/378.

⁸¹ Zihnin öncelenip temiz zihnin yönlendirmesiyle bedenin de temizleneceği ile ilgili Budist öğretisi için bk. Bryan J. Cuevas, "Meditation, Nirvana", *Encyclopedia Of Buddhism*, ed. Robert E. Buswell Jr. (Newyork: Thomson Gale, 2004), 520-523, 601-605, 632, 686.

⁸² Orucun bedeni kötülüklerden uzaklaştıran bir güç olduğunu gösteren ifadeler için bk. Mâverdî, *Tefsîrül-Kur'ân*, 1/230; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/379.

⁸³ İsfehânî, "kvm", 538.

⁸⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî (İbn Manzûr), *Lisânü'l-Arab*, nşr. Edebil Havze (Kum: y.y., 1415/1994), "rükû", 8/133; İsfehânî, "secde", 295.

⁸⁵ "Hac ibâdetlerinizi tamamlayınca, câhiliye döneminde babalarınızı andığınız gibi, hatta ondan daha coşkulu bir şekilde Allah'ı anın. Bazı insanlar: "Rabbimiz, bize nasibimizi dünyada ver!" der. Öyle kimselerin âhirette hiçbir nasibi yoktur." el-Bakara 2/200; bk. el-Bakara 2/198; el-Hac 22/37.

⁸⁶ bk. el-Bakara 2/158; el-Mâide 5/2.

⁸⁷ "Allah Kâbe'yi, o saygı değer evi, kıyam yeri kıldı." el-Mâide 5/197; "İnsanlara hac ibadetini duyur; gerek yaya olarak gerekse yorgun argın develer üzerinde uzak yollardan gelerek sana ulaşsınlar." el-Hac 22/27; "Arafat'tan seller gibi boşanıp aktığınızda Müzzelife'deki Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikredin. O sizi nasıl doğru yola erdirdi ise, siz de O'nu öylece zikredin." el-Bakara 2/198.

ibadetlerin; icra ediliş yönüyle tarihsel, kişisel ve toplumsal anlamda herkeste etki yaratabilmesiyle de evrensel boyutunun olduğu görülür. Kanaatimizce her dönemde uygulanabilme özelliğinden dolayı ibadetleri anakronizme düşebilecek fiiller arasında görmemek gerekir.

2.4. Muâmelât

“Muâmelât” ile kastedilen ibadet dışında Kur’an’da sosyal, ekonomik, hukuk gibi geniş alanı kapsayan hükümlerdir. Kölelik, kadın hakları, lian, zihâr, evlilik ve aile, faiz, borç, infâk, yönetim, dinlere yaklaşım ve bunun gibi birçok konu muâmelât içerisinde sayılabilir. Bu alandaki konuların anakronizm açısından çokça tartışmalı hükümler içerdiği, Kur’an’daki bu alanla ilgili hükümlerin günümüze hitap etmediği, İslam inancının bu konularda sınıfta kaldığı eleştirileri ön plana çıkmıştır. Çalışmanın sınırları dikkate alınıp ilgili konulardan sıkça eleştirilerek gündeme gelen kölelik ile kadınlarla ilgili şahitlik⁸⁸ konuları anakronizm bağlamında diğer muâmelât konularının anlaşılmasına yardımcı olacak örnek olaylar olarak ele alınacaktır.

Kur’an, indiği dönemde sosyal, kültürel veya ekonomik alanlarda yaşanan olaylarla ilgili temel ilkeleri merkeze alarak problemleri o zamanın şartlarına uygun/hayırlı şekilde çözüp ona göre hükümler getirmiştir.⁸⁹ Dikkatlice incelendiğinde bu hükümlerin indiği dönemin şartlarının göz önüne alınarak konulduğu ancak getirilen bu çözümlerle ilgili asıl hükümlerin neler olduğunun pasaj aralarında dile getirildiği görülür. Kur’an’ın indirildiği dönemde konulan hükümlerin tarihsel, amacının ise evrensel nitelikte olduğu söylenebilir. Kur’an’ın literal okunması ve günümüze kadar indiği kültürün etkisindeki yaklaşımlarla kabul görmesi, hükümlerinin sadece tarihsel kalmasına sebep olmuş ve Kur’an günümüze hitap edebilecek dinamizmden yoksun kalmıştır. Oysa Kur’an’da hükümlerle ilgili belirtilen amaçlar göz önünde bulundurulduğunda günümüzdeki ilgili konularda Kur’an’ın amacına uygun çözümler üretildiği görülür. Bu durum Kur’an hükümlerini günümüzün yargıları ile değerlendirme olmadığını, günümüzde getirilen çözümlerin Kur’an hükümlerindeki amaçlarla aynı paralelde olduğunu gösterir. Kur’an’ın getirdiği çözümlerle günümüz arasında bir köprü kurmayı amaçlayan bu yaklaşımla anakronizme düşülmediği söylenebilir. Tabii ki günümüzde İslam’ın temel dinamiklerine ters olan hükümlerin insanlara şirin görünme veya anakronizme düşmeme adına aşırı hümanist bir bakış açısıyla kabul görmesi için çabalamak Kur’an merkezli bir yaklaşım değildir. Örneğin; zina, lgbt gibi aile kurumunu sarsan, ribâ gibi kimilerine ekonomik ayrıcalıklar getiren uygulamalar günümüzde meşru görülse de İslam’ın temel ilkeleri ile uyuşmadığından kabul edilemezler.

Kölelik uygulaması İslam dini ile ortaya çıkmadığı gibi İslam’ın savunduğu bir durum da değildir. Kur’an’ın indiği dönemde köleliğin normal bir uygulama olduğu görülmektedir. Derin sosyo-ekonomik bir özelliğe sahip olan köleliğin diğer birçok sosyal problemten daha etkili olduğu söylenebilir. Kölelik ancak XVII. y.y.’da kaldırılma aşamasına getirilirken Fransa’da 1789 devrimi ile İngiltere’de ise 1807 yılında yasaklanmıştır. Bütünüyle ise IX. y.y.’ın sonlarında tasfiye edilen

⁸⁸ bk. Arif Tekin, *Kur’an’da Kadın ve Hz. Muhammed’in Hanımları* (İstanbul: Berfin Yayınları, 2. Baskı, 2013), 36; Aydın Türk, *Ateizmi Anlamak* (b.y., Propaganda Yay., 2012), 83, 88.

⁸⁹ el-Bakara 2/221, 232, 280; en-Nisâ 4/3, 25; Nûr 24/33; el-Ahzâb 33/53; es-Saf 61/11.

kölelik, 1950'de imzalanan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde bir hak olmaktan çıkarılmıştır.⁹⁰ Bu durum, uzun bir kaldırılma sürecine sahip olan, Kur'an'ın indirildiği dönemde ise tartışma götürmez gerçek olarak kabul gören köleliğin kısa bir sürede kaldırılmasının mümkün olmadığını göstermektedir.

Kur'an, insanı özgürce karar alabilen sorumluluk sahibi⁹¹ olarak tanımlarken insanlar arasındaki üstünlüğü ise köleliğin temeli olan güce, rengine ve maddi değerlere göre tanımlamamış bunun tam zıddı sorumluluğunu en iyi bilen üstün olduğu ilkesine dayandırmıştır.⁹² Bu bağlamda üstünlüğün temel etkenini Allah'a hesap verebilecek nitelikte sorumluluk sahibi olmak⁹³ şeklinde tanımlayan İslam anlayışında köleliği savunmanın mümkün olmadığı söylenebilir. İslam, kısa sürede kaldırılması mümkün olmayan kölelik kurumu ile ilgili çeşitli iyileştirmeler getirerek insanlarda vicdan oluşturmaya çalışmıştır.⁹⁴ İnanan bir kölenin cehenneme çağıran hür insandan daha değerli olduğunu belirtmiş,⁹⁵ imkân ölçüsünde kölelerle evlenilmesini söylemiş ve zina eden kölelerin hürlerle göre daha az cezalandırılmasını istemiştir.⁹⁶ Aynı şekilde İslam inancında özgür olmak isteyenlere kolaylık sağlanması⁹⁷ ve anne-baba ile diğer herkese yapılan iyilik gibi onlara da iyilikte bulunulması emredilirken onlara maddi iyiliklerde bulunmayanlar ise kınanmıştır.⁹⁸ Köle azat etmeyi en büyük zorluğu aşmak olarak tanımlayan⁹⁹ Kur'an'ın, kölelikle ilgili geleceğe yönelik amaçlarından birinin onu ortadan kaldırmak olduğunu, köleleri gönüllü olarak azat etmeyi teşvik etmesinden ve yapılan yanlışlıklara ceza olarak köle azat etmeyi emretmesinden çıkarabiliriz.

Kur'an'da gönüllü olarak köle azat etmenin¹⁰⁰ yanı sıra şu hallerde de köle azat edilmesi emredilmiştir. Keffâret borcu olarak köle azat etmek; a) Hatâen adam öldüren kişi diyet öder ve köle azat eder.¹⁰¹ b) Yeminini bozan kişi keffaret olarak ya on fakiri yedirip içirecek ya köle azat edecek buna da gücü yetmiyorsa oruç tutacaktır.¹⁰² c) Karısına zihâr yapanlar onlarla evlilik hayatına devam etmek isterlerse keffaret olarak köle azat etmek zorundadır. Buna gücü yetmezse iki ay oruç ona da gücü yetmezse altmış fakiri doyuracaktır.¹⁰³ Mukâtebe yoluyla azat olmak; köle bir bedel ödeyerek anlaşma isterse kolaylık sağlanması istenmiştir.¹⁰⁴ Tüm bu gerekçelere bakarak İslam'ın köleliğe olumlu bakmadığını ancak zamanla kaldırılacak bir olgu olduğundan önce köleler lehine hükümler getirdiği, bunu hukuki alana taşıdığı ve nihayetinde köleliği ortadan

⁹⁰ Mehmet Âkif Aydın-Muhammed Hamîdullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/245.

⁹¹ el-Bakara 2/256; Yûnus 10/99; el-Kehf 18/29; eş-Şems 91/7-9; el-Kâfirûn 109/1-9.

⁹² el-Hucûrât 49/13.

⁹³ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yay., 9. Basım, 2015), 49.

⁹⁴ en-Nahl 16/71.

⁹⁵ el-Bakara 2/221.

⁹⁶ en-Nisâ 4/25.

⁹⁷ Nûr 24/33.

⁹⁸ et-Tevbe 9/60.

⁹⁹ el-Beled 90/11-13.

¹⁰⁰ el-Bakara 2/177; el-Beled 90/11-13.

¹⁰¹ en-Nisâ 4/92.

¹⁰² el-Mâide 5/89.

¹⁰³ el-Mücâdele 58/3-4.

¹⁰⁴ Nûr 24/33; Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Aydın-Hamîdullah, "Köle", 26/243.

kaldırmak istediğini çıkarabiliriz. Kölelik, tarihsel bir olgu iken evrensel haklar açısından ise yanlışlığı genel kabul gören (nesnel) bir gerçektir. Amacı göz önünde bulundurulduğunda İslam'ın da köleliğe karşı olduğunun günümüzde dile getirilmesinin anakronizme düşme ile ilgili olmadığını söylelenebilir.

Kur'an'daki bazı hukuki düzenlemelerin günümüz değerleri ile uyuşmadığı ve bu uyuşmayı sağlamaya çalışmanın anakronizm olacağı ile ilgili konulardan biri de kadınlar hakkında konulan hükümlerdir. Biz konumuzun sınırları gereği sadece kadın-erkek şahitliği ile ilgili hükmü örnek olay olarak ele alacağız. “*Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borç verdiğiniz zaman onu yazın... Erkeklerinizden de iki tanık tutun. Eğer iki erkek bulunmazsa, o zaman razı olacağınız tanıklardan bir erkek ve biri şaşırdığında diğeri ona hatırlatacak iki kadın tanık tutun. Tanıklar, çağrıldıkları zaman kaçınmasınlar...*”¹⁰⁵ ayetinde borç verildiğinde bunun yazılması, yazıldığı sırada iki erkek şahit bulundurulması ve eğer iki erkek şahit yoksa şaşırmaları halinde birinin diğerine hatırlatacağı iki kadın şahit istenmektedir. Bu hükümle kadınların aklının kıt olduğunun ve erkeklerin kadınlardan üstün olduğunun savunulduğu iddia edilmektedir.¹⁰⁶ Günümüzde kadın-erkek eşitliği genel kabul gören görüştür. Günümüz değerleriyle çelişir gibi görünen ilgili ayeti kadını erkeklerle eşit görecektir şekilde yorumlamaya çalışmak suretiyle ayetin hükmünün kurtarılmaya çalışıldığını ve anakronizme düşüleceği ileri sürülebilir.

Öncelikle Kur'an'ın genel anlamda kadın-erkek ayrımı yapmadığı, hatta gerek “*Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve birbirinizi tanıyıp kaynaşasınız diye sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Şüphesiz Allah katında en üstün olanınız, Allah'a en çok saygı duyanınızdır...*”¹⁰⁷ ayetinde gerekse de az sonra vereceğimiz ayetlerde imanlı olup ahlaki ilkelere uyarak yaşayan bir kadının zafiyet gösteren bir erkekte üstün olduğu sonucu rahatlıkla çıkarılabilir. Konuyla ilgili “*...Ben erkek olsun kadın olsun -ki hep birbirinizdensiniz- içinizden, çalışan hiçbir kimsenin yaptığını boşa çıkarmam...*”¹⁰⁸ ayetini, “*Kim bir kötülük işlerse, ona denk bir ceza görür. Kadın veya erkeklerden kim mümin olarak yararlı bir iş yaparsa, işte onlar cennete girecekler...*”¹⁰⁹ ayetini ve “*Mü'min erkekler ve mü'min kadınlar birbirlerinin velileridirler. İyi olanı yaparlar, kötülükten sakındırırlar. Salatı ikame ederler, zekâtı verirler. Allah'a ve Resulüne itaat ederler. İşte bunlara, Allah rahmet edecektir...*”¹¹⁰ ayetini örnek verebiliriz. Bu ayetlerde kadının ve erkeğin aynı derecede değerlendirildiği ve inanan ahlaklı bir kadının ahlaki yönden kötü bir erkekte daha değerli/üstün olduğu sonucu çıkarılabilir. Örneğin; iffetiyle ön plana çıkmış Hz. Meryem'in iffetini koruma konusunda zafiyet gösteren inançlı bir erkekte daha üstün olduğu rahatça söylelenebilir.

Adalet ve ahlak açısından eşit olan kadın ve erkeğin biyolojik ve psikolojik açıdan farklı oldukları da bir gerçektir. Erkekler daha kaba olup olaylara mantık çerçevesinde bakarken kadınlar ise daha narin olup olaylara bakış açıları da genelde duygusaldır. Kadınların toplumdaki yeri ile ilgili yaklaşımlar zamana ve mekâna göre farklılık arz etmektedir. Bazen kadınlara el üstünde tutulan kişi olarak bakılırken kimi zaman onlara cinsel obje olarak yaklaşmıştır. Özellikle fiziğin üstünlük

¹⁰⁵ el-Bakara 2/282.

¹⁰⁶ Tekin, *Kur'an'da Kadın ve Hz. Muhammed'in Hanımları*, 30-31.

¹⁰⁷ el-Hucûrât 49/13.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/195.

¹⁰⁹ el-Mü'min 40/40.

¹¹⁰ et-Tevbe 9/71; en-Nahl 16/97; el-Ahzâb 33/35; el-Hadîd 57/12.

olarak ön planda olduğu erkek egemen toplumlarda erkek ev dışındaki ihtiyaçlar ile ilgilenirken kadın daha çok ev işleri ile ilgilenen bir pozisyonundadır. Erkek ve kadının anlaşmalı olarak tercih edeceği sosyo-ekonomik statüleri yanlış veya doğru olarak değerlendirmek kanaatimizce makul değildir. Evinde huzurla işini yapan ve eşinden de gerekli ilgiyi gören bir kadının kanaatimizce ekonomik hayatta insanlara hizmet edip, çoğu zaman tacize uğrayan, çalışma standartlarının üstünde çalışarak yorgun eve gelip stres yüklü olan kadından daha mutlu olduğu söylenebilir. Bu durum tam tersi için de geçerlidir. Kadının çalışmasını, erkek egemen bir yapıya karşı özgürlüğünü kazanmış bir kadın olarak dayatan modern algının aksine kadın, ne zorla evde oturtulmalı ne de zorla sosyo-ekonomik hayatın içine çekilmelidir. Hem erkeğin hem de kadının çalışma ve sosyal hayata girme hakkı vardır ancak bu durum kişinin tamamen kendisinin özgür bir şekilde aldığı/alacağı karar ile olmalıdır. Ki bu esneklikten dolayı Kur'an bu konuda kadın veya erkeğe bir şey dayatmamaktadır. Sadece indiği dönemin şartlarını değerlendiren Kur'an o dönemde adil olabilecek uygulamalar getirmiştir. Mevzubahis ayette geçen ve kadınların değerinin düşürüldüğü ileri sürülen kadınların şahitliği de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Mekke'de kadınların ticaret ve sosyal hayatta aktif rolü olmayıp kadınlar ev işleri ile ilgilenmekteydiler. Dolayısıyla uğraşmadıkları bir alan olduğu için hesap işlerinde pek de iyi sayılmazlardı. Erkeklerin de evdeki uğraşılardan uzak olmalarından dolayı ev işlerinde iyi olmadıkları gibi. Mevzubahis ayet, borç düzenlenmesi ile ilgili olup ekonomik hayatla ilgilidir. Kadınların zihinsel eksikliklerinden değil de konjonktür gereği konuya tam hâkim olamadıklarından borçla ilgili bazı hususlarda anlaşma maddelerini unutmaları veya şaşırmaları söz konusu olabilir.¹¹¹ İşte bu durumda hatırlatma anlamında destek ihtiyacı hissedebilirler. Zemâhşerî, mevzubahis ayetle ilgili “iki kadın bir araya gelirse ancak bir erkek gibi olur” şeklindeki yorumları reddederken ikinci kadının şahitliğini olur ki ilk kadın yeterince şahitlik yapamazsa ona destek amacıyla bulunması şeklinde yorumlamaktadır.¹¹² Burada ikinci kadının şahitliği “unutma” illetine bağlıdır. Yani ilk kadının unutulması halinde ikinci kadın devreye girecektir. Amine Vedud ise her iki kadının görevinin farklı olduğunu, birisinin görevinin şahitlik yapmak olduğu diğerinin ise sadece teyit edici bir görevi olduğunu belirtir.¹¹³ Yani ayette kadınların erkeklerden daha düşük hafızaya sahip olduklarını ve erkeklerin kadınlardan üstün olduğunu gösteren bir durum söz konusu olmadığı görülmektedir. Kur'an'da şahitlikle ilgili diğer ayetlerde kadın-erkek ayrımının yapılmaması da konunun sadece o dönemin yapısı ile alakalı olduğunu göstermektedir.

Kur'an'da şahitlikle ilgili diğer ayetlerde; ölüm esnasında vasiyete şahitlik edilirken ve boşama ile ilgili iddet müddetinin bitmesi ile evliliğe devam edilip edilmemesi konusunda kadın-erkek fark etmeksizin iki şahit bulundurulması istenmiştir. Aynı şekilde namuslu kadınlarla ilgili ortaya atılan muhtemel iftira isnadı için ise yine kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın dört şahit istenmektedir. Eğer iddia edildiği gibi konumuzla ilgili ayette bir erkek iki kadına bedel olsaydı ölüm ve boşanma ile ilgili ayetlerde de bir erkek iki kadın şahit, zina ile ilgili ayette ise iki erkek dört kadın şahit istenmeliydi. Tüm bu izahlardan sonra Kur'an'ın indirildiği dönemin şartlarını

¹¹¹ Muhammed Abduh - Reşit Rıza, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hâkîm* (Kahire: y.y., 1947), 3/124-125.

¹¹² Zemâhşerî, *el-Keşşâf*, 1/513.

¹¹³ Amine Wadud, *Qur'an and Woman* (New York: Oxford University Press, 1999), 85.

yani tarihselliği ile Kur'an'ın erkek ile kadınlara olan genel yaklaşımını yani evrenselliği göz önünde bulundurmadan yapılacak negatif yorumların su-izana dayandığı ve çelişkili olduğu söylenebilir. İlgili ayette kadını aşağılayıcı bir durum söz konusu değilken ve kadınlar ile erkeklerle ilgili tam bir hak eşitliğini savunan ayetler göz önünde bulundurulduğunda İslam'ın kadına değer verdiğini söylemek günümüz bakış açısıyla Kur'an'ı yorumlamak değil, zaten Kur'an'da var olan bir gerçeği asrımıza sunmaktır. Böylece kadınlarla ilgili Kur'an'ın bakış açısı ile günümüzün kadına bakış açısının insani anlamda benzerlik arz ettiğini söylemenin anakronizm olarak değerlendirilmesi kanaatimizce yanlış bir tespittir.

2.5. Ukubât (Cezalar)

Muamelat gibi Kur'an'da çeşitli suçlara karşı uygulanan cezalar da anakronizm noktasında en çok dikkate değer alandır. Kur'an'da işlenen suç/hataya verilmesi gereken cezalar üç ana başlık altında ele alınabilir. 1- Uhrevi cezalar. Kur'an, dünya hayatının merkezine bir sonuç şeklinde olan ahireti/hesabı koymuştur. Kur'an'da her türlü hukukî veya ahlaki yanlışın/suçun ısrarla yapılması ve kişinin bunu karakter haline getirmesi halinde ceza/karşılık olarak cehenneme konulacağı belirtilmiştir.¹¹⁴ Örneğin; yalan söyleyenler, haksız yere adam öldürenler, böbürlenip bozgunculuk yapanlar, zalimler cehennemine hak etmişlerdir.¹¹⁵ 2- Ahiret gözetilerek dünyada verilen dini/ahlaki cezalar: Örneğin; eşinin zina ettiğine dair iddiada bulunup da bu konuda yeterli derecede delilin olmaması halinde ceza olarak inanan kişinin iddiasının doğru olduğu ve eğer doğru değilse Allah'ın (c.c.) gazabının üzerine olduğunu kabul etmesine dair yemin etmesidir (liân).¹¹⁶ Aynı şekilde zihâr¹¹⁷ olayında da kadın onurunu zedeleyecek davranışta bulunan eşe verilen ceza ise köle azat etmesi, buna gücü yetmezse arka arkaya iki ay oruç tutması ve buna da gücü yetmemesi halinde altmış fakiri doyurması şeklindedir. Diyet ve yemin kefareti de bu bağlamda değerlendirilebilir. 3- Sosyolojik yönü ön plana çıkan suçlara verilen hukuki cezalar. Kur'an'da hukuki anlamda cezalar sadece sosyal altyapısı olan dört örnek olay için verilmiştir. a) Kasten adam öldürmenin cezası kısas, hataen adam öldürmenin cezası ise diyet+köle azat etmektir.¹¹⁸ b) Hırsızlık suçunun cezası ellerin kesilmesidir.¹¹⁹ c) Zina edenin cezası yüz celdedir/vuruştur.¹²⁰ d) Zina iftirasının karşılığı ise seksen vuruştur.¹²¹ Kanaatimizce örnek olarak sunulan bu suç ve cezaların dışında toplumda bozgunculuk yapmanın cezası en hafifinden en ağırına kadar cezalandırılacak şekilde “şurâya/ilgili kurul”a bırakılmıştır.¹²²

Kur'an'da sunulan cezalar günümüz bakış açısı ile çok katı, insan onurunu zedeleyen hükümler olarak görülmüş, günümüz hümanist bakış açısından uzak olduğu için uygulanamaz hükümler olarak ele alınmıştır. Günümüzün bakış açısı ile Kur'an'daki cezalara farklı açıdan bakıp bunu

¹¹⁴ el-Bakara 2/80-82; Vâkıa 56/45-46.

¹¹⁵ ilgili ayetler için bk. el-Câsiye 45/7-10; en-Nisâ 4/93, 168-169; el-Kasas 28/83; ez-Zümer 39/72.

¹¹⁶ Geniş bilgi için bk. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Kitabu'l-Mesbût* (Beyrut: Dâru'l-Mearif, ts.), 39-41; ilgili ayet için bk. Nûr 24/6-9.

¹¹⁷ Zihâr: Kişinin, tartıştığı eşine “sen bana anamın sırtı gibisin” demek sureti ile eşini kendisine haram kılması. Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 22/446-448; ilgili ayet için bk. el-Mücâdele 58/1-4.

¹¹⁸ el-Bakara 2/178; en-Nisâ 4/92-93.

¹¹⁹ el-Mâide 5/38.

¹²⁰ Nûr 24/32.

¹²¹ Nûr 24/4.

¹²² eş-Şûrâ 42/38; el-Mâide 5/33.

günümüze taşımak anakronizm olarak değerlendirilebilir.¹²³ Oysa tarihte işlenen suçlara ön görülen cezaların değişken olduğu, kanaatimizce cezaların, suçun boyutuna göre en hafifinden en ağırına olacak şekilde zaman ve mekâna göre değişebileceği yönündedir. Bu da ceza hukukunu şartlara göre dinamik kılabilmektedir. Kur'an'da belirtilen cezalar kısas, el kesme, sürgün, idam cezası gibi hükümler zaten Araplarda uygulanmaktaydı. Örfün uygun şekilde uygulanmasını olumlu bulan¹²⁴ Kur'an, bu uygulamaları toplumu bozan ve toplumda etki derecesi yüksek olan suçlara uygulanmasını istedi.¹²⁵ Bu bağlamda suç-ceza dengesinin yanı sıra işlenen herhangi bir suçun niteliği değişmese de boyutu, işleniş şekli, işleniş alanının genişliği toplumdan topluma değişebilmektedir. Sonuç itibarıyla cezalar, suçları tamamen ortadan kaldıramasa da asgari seviyeye indirebilmek için konulmaktadır. Eğer suça verilen cezalar suçun işlenme oranında bir etki yaratmıyorsa o zaman cezanın dozajı artırılmalı veya farklı bir ceza yöntemi uygulanmalıdır.

Günümüz dünyasında kişinin ölümüne sebep olan veya toplumun güvenliğini tehlikeye atan suçlar için ön görülen ölüm cezasının uygunluğu tartışma yaratsa da adalet gereği çeşitli ülkelerin yasalarında ölüm cezası yer almaktadır.¹²⁶ Çünkü diğer tüm insani değerlerin başında yaşam hakkı söz konusudur. Kişilerin öldürülmesi engellenmedikten sonra ölen biri için hiçbir değerden bahsedilemez. Ölümü gerektirecek kadar tehlike arz etmese de zina, İslam'ın en çok değer verdiği ve toplumun en temel yapı birimi olan aile kurumunun işleyişini bozarak toplumun geleceğini tehlikeye atacağından İslam'a göre cezalandırılması gereken bir eylem olarak değerlendirilmiştir. Toplumun sağlıklı gelişiminde aile kurumunun ciddi bir etkisinin olduğu göz önünde bulundurulduğunda toplumsal düzenin bozulmasına sebep olan diğer davranışlar nasıl cezalandırılıyorsa aileyi bozacak şekildeki davranışların da cezalandırılması gerekmektedir. Kanaatimizce Kur'an'ın zina edenlerle ilgili şahit sayısını dört olarak belirlemesinde zinanın toplum içerisinde ve sistemli bir şekilde yapılmasına olan tepkiden dolayıdır. Çünkü o dönemde alenen yapılan zina dışında zina edenleri dört şahit ile tespit etmek pek de mümkün görülmemektedir. Bireysel anlamda ve gizli zina edenlerin yaptıkları sadece o iki kişi ile sınırlı kaldığı için toplumsal anlamda başkalarına verecekleri zararı azaltmaktadır. Ancak kişinin zinayı alışkanlık haline getirmesi bedensel arzular açısından kaçınılmaz olacağından zina edenlerin sağlıklı ve sadakate dayalı bir evlilik kurmaları da pek kolay olmamaktadır.¹²⁷ İnsanların yapmadıkları bir kötülük ile etiketlenmesi tüm hayatını karartacağından zina iftirasının da benzer şekilde cezalandırılması öngörülmüştür. Cezalandırma yöntemi ise yerel bir uygulama olarak görülebilir. Hırsızlığın cezalandırılması ise tüm toplumlarda uygulanan bir durum olduğundan tartışmasızdır. Ancak ceza şeklinin şiddeti tartışılabilir.

İslam dini, sosyal hayatı düzenlerken akıl, can, mal, nesil, din gibi herkesin doğuştan sahip olduğu ve kendi seçimi ile elde ettiği bu temel değerleri adalet ve merhamet çerçevesinde koruma altına

¹²³ bk. Demir, "Kur'an Tefsirinde Tarihselci Yöntem", 87.

¹²⁴ el-A'râf 7/199; en-Nisâ 4/25; el-Bakara 2/236.

¹²⁵ Kur'an'daki cezaların özellikle de el kesme cezasının şiddeti yüksek bir olmasının suçun boyutu ile ilgisinin önemi için bk. Esed, Esed, *Kur'an Mesajı*, 262-264.

¹²⁶ Geniş bilgi için bk. Emin Hüseyinoğlu-Asiye Nurşen Dağ, "Ölüm Cezası Hakkında Güncel Bir Değerlendirme", *Akademik Düşünce Dergisi* 5 (Bahar-2022), 49.

¹²⁷ bk. Nûr 24/3.

almıştır.¹²⁸ Dinde iman esasları ve onun çevresinde şekillenen adalet, özgürlük, insan yaşamının esas olmasına yönelik ilkeler temel öğelerdir ve değişmezler. Ancak sosyal hayatla ilgili uygulamalar toplumdan topluma değişiklik arz ettiğinden temel ilkelerden vaz geçmeksizin yapılacak uygulamalar mevcut şartlara göre değişebilmektedir. Yani adam öldürme, hırsızlık, rüşvet, iftira vb. suçlar zaman ve mekâna bakılmaksızın temel ilkeler gereği cezalandırılmalıdır. Ancak cezanın şekli ve boyutu toplumun maslahatı gereği değişebilir. Hatta hemen hemen her zamanda ve mekânda normalde suç olmayacak kimi eylemler bile temel ilkeleri sarsacak hale geldiğinde meşruluğunu kaybedebilirler. Helal olan hayvanın iç yağlarını yemek veya cumartesi gününde avlanmak normalde meşru bir davranıştır. Ancak bu eylemler hileli yöntemlerle ve topluma zarar verecek bir şekilde yapılıncı -Kur'an'ın tabiri ile "taşkınlıklarından dolayı"¹²⁹ yasaklanmıştır. Bu durum, gayr-ı ahlaki yollarla elde edilen veya zarar veren her türlü meşru şeyi/nesneyi protesto etmek amacıyla reddetmek şeklinde değerlendirilebilir.

Kur'an'da hırsızın cezası olarak Yusuf (a.s.) döneminde yine Yusuf'un (a.s.) da yönetimde bulunduğu bir dönemde onun kardeşine uygulanan bir ceza türünden bahsedilir. Bu da hırsızlık yapan kişinin hırsızlık yaptığı orana göre alıkonulmasıdır.¹³⁰ Yusuf (a.s.) döneminde hırsıza verilen ceza ile Kur'an'da hırsıza öngörülen ceza aynı değildir. Farklı dönemlerde hırsızlık suçuna verilen cezaların değişiklik arz ettiğini ortaya koyan Kur'an'daki bu hükümlerden hareketle hırsızlığın mutlaka cezalandırılması evrensel, cezalandırma şeklinin ise tarihsel olduğu söylenebilir. Bu durum diğer cezai hükümler için de uygulanabilir. Muâmelât ve cezalar ile ilgili özet olarak söylemek gerekirse; Kur'an, toplumu değiştirmeyen ilkeler çerçevesinde yerel uygulamalarla şekillendiren bir yöntem kullanmıştır. Bundan dolayı muamelat veya cezalarla ilgili hükümler eleştirilirken bu uygulamaların tarihsel yönü göz ardı edilerek sadece günümüz bakış açıları ile değerlendirilmelerinin yönetsel açıdan tutarlı olmadığı söylenebilir.

Sonuç

İnsanlar, kazandıkları tecrübeler ve daha mutlu bir toplum için ne yapılması gerektiği yönünde ortaya koydukları çabalar sonucunda toplumun huzurunu bozan davranışları yanlış/suç olarak değerlendirmiş ve bu yanlışları ortadan kaldırmak için yasalar koymuşlardır. Ancak insanların farklı zaman ve mekânlarda ortaya koydukları değer yargıları çatışabilmekte ve yine bu değer yargıları doğrultusunda getirdikleri hükümler eleştirilebilmektedir. Getirilen hükümler hâkim olan genel kabullere göre şekillenmektedir. Günümüzde de uygulamalarda sık sık zıtlıklar yaşansa da hümanist bakış açısı genel kabul görmüş ve insan onurunu sarsan hükümler gerici/yobaz hükümler olarak tanımlanmıştır.

Kur'an, indirildiği dönemin genel yargılarını göz önünde bulundurmuş, mevcut yapıyı kökten bir yaklaşım ile değiştirmenin mümkün olmadığı durumlarda dönemin değer yargılarını göz önünde bulundurarak amacına uygun hükümler getirmiştir. Allah (c.c.), insanı yaratıp onu en iyi bilen olduğundan insanı en çok saygıya değer varlık olarak tanımlamıştır. Yani Kur'an, günümüzün hümanist yaklaşımının temelini zaten indiği dönemde atmış idi. Getirdiği hükümlerle amaçladığı

¹²⁸ el-Bakara 2/256, 275; en-Nisâ 4/29, 93; el-Mümtehine 60/12; el-Mâide 5/32, 90.

¹²⁹ el-Enâm 6/146; el-Bakara 65-66.

¹³⁰ Yûsuf 12/75-76; Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: y.y., 1423/2002), 2/345.

hedef, insanın her alanda onuruna en yakışır bir şekilde yaşamasını sağlamak ve bunu en üst düzeyde insanlara sunmaktır. Ancak sadece kendi menfaatlerini ön planda tutup başkalarını umursamayan insanlar, zevklerine ulaşp menfaatlerini kalıcı kılmak için gerekirse insan onurunu aşağılayacak uygulamalara imza atmışlardır. Düşüncelerinde ve iradelerinde insanları özgür kılan Allah (c.c.), insanları olması gereken konuma oturtmak için tarihin çeşitli dönemlerinde onları yönlendiren hükümler getirmiştir. Allah'ın (c.c.) muradı, mutlu bir toplum kurmak olsa da insanların anlama kapasitelerini ve dürtülerini göz önünde bulundurmuş ve o dönem için olabilecek en uygun çözümleri getirmiştir. Ancak insanların eylemlerine müdahale etmemiş sadece onların iradelerini yönlendirmiştir. Allah'ın (c.c.) insanlar için öngördüğü amaca ve bu amaç doğrultusunda olabilecek en uygun hükümleri getirdiği göz önüne alındığında insanlık adına atılacak her türlü adımı destekleyeceği öngörülebilir. Kur'an'a bu temel bakış açısı ile yaklaşıldığında insanlık adına en uygun hükümleri koyduğu ve günümüzde temel ahlaki ilkelerin sarsılmaması kaydıyla konulan her türlü hükmü veya cezayı reddetmeyeceği söylenebilir. Bu anlamda vahiylerin tümünün insanların en olgun seviyeye ulaşması için onları aşama aşama ileriye taşıyan hükümler içerdiği söylenebilir. Çalışmamızın amacını ortaya koyan bu şekildeki bir yaklaşım ile Kur'an'ı, geçmiş-günümüz ve gelecekle ilgili çatışmalara sokarak anakronizm hatasına düşüldüğü izlenimi verme yerine kendi dönemini değerlendiren, hükümler getiren ve geleceğe de yön verecek şekilde temel ilkeler koyan bir kitap olarak tanımlayabiliriz.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed – Rıza, Reşit. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hâkîm*. 12 Cilt. Kahire: y.y., 1947.
- Akalın, Şükrü Halûk vd. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2011.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi. Basımevi, 1975.
- Arsel, İlhan. *Kur'an'ın Eleştirisi 1*. İstanbul: Kaynak Yayınları, ts..
- Audi, Robert (ed.). "Historicism". *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. 1/386. Cambridge: Cambridge University Press, 2. Edition, 1999.
- Aydın, Mehmet Âkif - Hamîdullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/237-248. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Baljon, J. M. S. "Qur'anic Antropomorphisms". *Islamic Studies* 27/2 (1988), 119-127.
- Bebel, August. *Hız Muhammed ve Arap İslam Kültürü*. İstanbul: Arya Yayıncılık, 2011.
- Blackburn, Simon. "universalism in ethics". *Oxford Dictionary of Philosophy*. 1/375. Great Britan: Oxford University Press, 2. Edition, 2005.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Cuevas, Bryan J. "Meditation, Nirvana". *Encyclopedia Of Buddhis*. ed. Robert E. Buswell Jr. New York: Thomson Gale, 2004.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: y.y. 2004.
- Demir, Recep. "Kur'an Tefsirinde Tarihselci Yöntem". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Mart 2012), 33-105.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. nşr. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts..
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları, 9. Basım, 2015.
- Fazlur Rahmân. *Islamic Methodology in History*. İslamabad: Islamic Research Institute, 2. Basım, 1995.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Cevâhirü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Reşîd Rızâ el-Kabbânî, Beyrut: y.y., 3. Basım, 1411/1990.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İlcamû'l-avâm an ilmi'l-keîâm*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2017/1439.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *Tehâfüt el-felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Hacımüftüoğlu, Halil. *Kral Tanrı Allah'ın Krallığı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Hançerlioğlu, Orhan. "Anachronism". *Felsefe Ansiklopedisi*. 1/57. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.

- Hüseyinoğlu, Emin - Dağ, Asiye Nurşen. "Ölüm Cezası Hakkında Güncel Bir Değerlendirme". *Akademik Düşünce Dergisi* 5 (Bahar-2022), 47-84. <https://doi.org/10.53507/akademikdusunce.1096796>.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânü'l-‘Arab*. 18 Cilt. nşr. Edebil Havze. Kum: y.y., 1415/1994.
- İsfahânî, Râğîb. *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'an*. thk. Mustafa el-Baz. Riyad: y.y., 2009.
- İzmirli, Celaleddin. *İzmirli İsmail Hakkı*. nşr. İbrahim Hilmi Çığıracan. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1946.
- Kırca, Celal. *Kur'an ve Fen Bilimleri*. İstanbul: Marifet Yay., 5. Basım, ts.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam yayınları, 2008.
- Koç, Zeynep Hümeýra. "Teklîf ve Adâlet Temelinde Hüsün-Kubuh: Âfet Olgusu", *Kader Dergisi* 21/2 (2023), 413-743.
- Kurtubi, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdellah b. AbdelMuhsin et-Türkî. 24 cilt. Beyrut: y.y., 2006.
- Mâtûrîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*. thk. Mucdî Basellûm. 10 cilt. Beyrut: y.y., 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî. *Tefsîrû'l-Ķur'ân (en-Nüket ve'l-‘uyûn)*. 6 Cilt. nşr. Seyyid Abdulkasud b. Abdurrahim. Beyrut: y.y., 1412/1992.
- Mukâtil b. Süleymân, el-Ezdî el-Belhî. *et-Tefsîrû'l-kebîr*. 5 Cilt. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrut: y.y., 1423/2002.
- Özsoy, Ömer. "Kur'an Hitabının Tarihselliği ve Hitabın Nesnel Anlamı Üzerine". *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 135-143.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an'ın Tarihsel Bir Hitap Oluş Keyfiyeti". *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 59-77.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Palmer, Richard E.. *Hermenötik*. çev. İbrahim Görener. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 3. Basım, 2008.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn. *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî (Tefsîru'l-kebîr/Mefâtîhu'l-ğayb)*. 33 Cilt. Beyrut: y.y., 1401/1981.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Kitabu'l-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Mearif, ts..
- Serinsu, Nedim. *Tarihsellik ve Esbab-ı Nüzul*. İstanbul: Şûle Yayınları, 1996.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed et-Tûsî. *el-Lüma'*. nşr. Abdülhalîm Mahmûd ve Tâhâ Abdülbâkî Sürûr. Kahire: y.y., 1380/1960.
- Süüyûtfî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Itkân fi ulûmi'l-Kur'an*. thk. Şuayb Arnavut. Beyrut: y.y., 2008.

- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Musâ b. Muhammed el-Lahmî el-Gırnâtî. *el-Muvâfâkât*. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlû Selmân. 7 cilt. Kahire: Dâru İbn Affân, 1417/1997.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî (Câmiu'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân)*. 24 Cilt. thk. Abdellah b. Abdelmuhsin et-Turkî. Kahire: y.y., 2001.
- Taslaman, Caner. *Tarihselcilik: Çelişkiler Bataklığında*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016.
- Tekin, Arif. *Kur'an'da Kadın ve Hz. Muhammed'in Hanımları*. İstanbul: Berfin Yayınları, 2. Baskı, 2013.
- Türk, Aydın. *Ateizmi Anlamak*. b.y.: Propaganda Yayınları, 2012.
- Verbeeck, Georgi. "Anachronism and rewriting of history: the South Africa case". *The Journal for Transdisciplinary Research in South Africa* 2/1 (2006), 184-185.
- Wadud, Amine. *Qur'an and Woman*. New York: Oxford University Press, 1999.
- Yavuz, Ömer Faruk. "Gazâlî ve İlmî Tefsîr". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2011). 39-59.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. Sadeleştirenler: İsmail Karaça vd., İstanbul: Zehreveyn Yayınları, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 cilt. nşr. Mektebetü Vehbe. Kahire: y.y., 2020.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kasım Cârûllah Mahmud. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-e'vîl*. 6 Cilt. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Alî Muhammed Muavvîz. Riyâd: y.y., 1418